

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

**ROZHOVOR, MANIPULACE
A ETIKA E. LÉVINASE
V KONTEXTU SOUČASNÉ
ZÁPADNÍ KULTURY**

Autor:

Tomáš Houdek

Vedoucí práce:

PhDr. Jaromír Murgaš, CSc.

Praha, 2008

Poděkování

V první řadě bych touto cestou rád poděkoval vedoucímu své práce PhDr. Jaromíru Murgašovi, CSc, za řadu cenných a užitečných připomínek k obsahu i formě práce.

Dále děkuji svým přátelům, z nichž nemohu jmenovat pouze některé, za další zajímavé připomínky k práci i jinou podporu, stejně jako za pochopení, že jsem se jim při psaní práce nemohl dostatečně věnovat. Stejně díky patří mé rodině.

Děkuji všem autorům dobrých i špatných knih za zajímavé myšlenky, které jsem mohl ve své práci použít. Děkuji také mnoha dalším lidem nejen z Fakulty humanitních studií za mnohé myšlenky, které jsem mohl v práci použít, aniž bych si dokázal vzpomenout na jejich původ. Mnohé z nich bezpochyby patří jim.

Poslední dík patří lidem, které bych za přátele označil pouze eufemisticky či lživě, za to, že nejen se mnou vedli rozhovory, které mne přivedly k tématu práce. Právě kvůli takovým lidem (zřejmě však ne pro ně) má smysl takovéto práce psát.

Tomáš Houdek, autor práce

Obsah

1.	Úvod	4
2.	Definice klíčových pojmů	7
	<i>Rozhovor a dialog, konverzace</i>	8
	<i>Rozprava</i>	10
	<i>Manipulace</i>	12
3.	Srovnání rozpravy a jiných typů rozhovoru	15
4.	Proč je výhodné druhé přesvědčit, že rozprávíme	17
5.	Etika E. Lévinase: svět intersubjektivních vztahů	20
6.	Nabádání k sledování vlastního prospěchu: svět individuálních cílů	22
7.	Srovnání světa intersubjektivních vztahů se světem individuálních cílů	29
	<i>Srovnání z hlediska blízkosti k druhému</i>	30
	<i>Rozhovor v kontextu obou světů</i>	31
8.	Současná západní kultura: „naš svět“	33
	<i>Nezištná pomoc druhým (altruismus) z pohledu evolucionismu</i>	35
	<i>Obchod a reklama</i>	41
9.	Nebezpečí manipulace pro současný svět	43
10.	Možný přínos Lévinasovy filosofie pro současný svět	46
11.	Rozhovor jako místo setkávání	48
12.	Závěr	50
	Použitá literatura	53
	Čestné prohlášení	54

1. Úvod

Již z názvu práce vyplývá, čeho by se měla týkat. Není pokusem o komplexní analýzu fenoménů rozhovoru, manipulace či současné západní kultury. Její rozsah by potom musel být výrazně větší a je téměř jisté, že bychom se při této snaze, nejen kvůli omezeným možnostem autora, nenesetkali s úspěchem. Každá práce, která se, byť vzdáleně, dotýká tématu člověka a jeho postavení v jakkoli vymezené společnosti, je navíc do značné míry subjektivní. Tato práce není žádnou výjimkou.

Velkou část práce jsme věnovali tématu rozhovoru. Je však třeba říci, že jsme toto téma ani zdaleka nepostihli. Zcela stranou jsme nechali lingvistiku, rozdíl mezi rozhovorem v mateřském a cizím jazyce, vlivy prostředí, kde se rozhovor odehrává, jen okrajově jsme nastínili problematiku osobnostních charakteristik jeho účastníků, vlivy třetí osoby či osobní vztah k probíranému tématu. Dostatečně jsme se nevěnovali ani otázce změny tématu, nálady jeho účastníků či jiných proměn komunikačního kontextu. S vědomím nutnosti celou problematiku zjednodušit jsme se nezabývali neverbální projevy, které působí v každém rozhovoru „tváří v tvář“ a mnohé další aspekty, které rozhovor tvoří či ovlivňují. Naším cílem však nebylo charakterizovat rozhovor jako takový, ale poukázat na jeho vztah k manipulaci, Lévinasově filosofii a současnému západnímu světu, jehož jsme součástí. Přesněji: na určité aspekty tohoto vztahu.

Již označení světa, kde žijeme, za „západní“ by zřejmě mnozí mohli považovat za velmi problematické. Měli by pravdu. Dnešní svět je tak provázaný, že bude čím dál obtížnější vymezit, co je „západní“; a zřejmě to již ani dnes není možné. Podobné problémy by mohly provázet pojmy jako „naše společnost“ (kdo do této společnosti ještě patří, kdo už ne?). Těchto termínů jsme užili zejména v souvislosti s individualitou, která je

v dnešním západním světě běžná – v mnoha ohledech oslavovaná, v několika dalších naopak problematizovaná, přesto evidentně přítomná. Ne všechny kultury kladou na individualitu takový důraz, a právě vůči nim tuto „naši kulturu“ vymezujeme.

Ani v souvislosti s manipulací jsme bezpochyby nebyli důslední. Naše níže uvedená definice tento problém zdaleka nevyčerpává. Cíleně zde totiž opomíjíme možnost, že jde o nevědomý proces, stejně jako určitou možnost manipulovat sebou samým. Je tomu tak proto, že bychom se tím nutně odchýlili od tématu práce. Pro nás je podstatná manipulace pouze v interakci s druhými lidmi, u nichž navíc předpokládáme do značné míry svobodné jednání, tj. jejich schopnost jednat na základě vlastních vědomých záměrů a očekávat možné důsledky takového jednání. Ani takové chápání člověka není samozřejmé – v reálném světě bychom se setkali s mnoha případy, které by svědčily o opaku. A nešlo by pouze o malé děti, či „nepříčetné jedince“. Z důvodu takového postoje k člověku jsme byli nuceni nechat stranou i v tomto směru velmi důležitý vztah rodičů a dětí, kde se může objevit mnoho manipulace, která však nemusí být ničím závadným – a to ani v námi níže popsaném smyslu (viz Kapitola 9). U manipulace dále mnozí autoři hovoří o jejím nevědomém používání. Pro nás je však manipulace vždy do značné míry vědomým výsledkem vlastního rozhodnutí dané osoby. Pokud by tomu tak nebylo, bezpochyby bychom byli nuceni mnohé závěry, které v průběhu práce učiníme, značně upravit.

V souvislosti s tím, co nazýváme etika E. Lévinase si musíme uvědomit, že sám autor hovoří o tom, že by se na základě jeho myšlenek dala vybudovat etika, on sám však takové ambice *nemá*. Lévinasova etika tedy není tím, co by tvořil sám autor, ale jde o naši interpretaci *některých* jeho myšlenek a jejich vztažení k *některým* aspektům současného světa. Pátá kapitola ani další části práce tedy nejsou žádným pokusem o výklad

Lévinase, ostatně v práci odkazujeme pouze na několik málo myšlenek z jeho velmi rozsáhlého díla. Také v této oblasti může být čtenář znalý Lévinase překvapen zjednodušeními, kterých jsme se dopustili. Naším cílem však nebylo postihnout Lévinasovo dílo a přesně popsat jeho myšlenky. Šlo nám o to, abychom lévinasovský postoj k druhému ukázali ve vztahu k dalším tématům práce. Jeho „skutečný svět“ je nepřítomný a charakterizuje ho „ne-interesovanost“ lidí v něm. My hovoříme o „světě intersubjektivních vztahů“, který je teoretickým modelem popisujícím fungování Lévinasových „skutečných lidí“ v jejich společenství, který stavíme do kontrastu ke světu „individuálních cílů“, kde jsou tyto cíle jediným, na čem skutečně záleží. Tento svět charakterizuje „interesovanost“.

Při snaze popsat svět, v němž skutečně žijeme, se pak nesnažíme postihnout všechny jeho aspekty, ale klademe důraz na jeho porovnání s oběma modely. Skutečný svět mezilidských vztahů je však mnohem složitější, než jsme schopni popsat v jakkoli rozsáhlé práci. Vážený čtenář by proto měl mít neustále na paměti, že pracujeme s ideálními modely (v textu se ostatně setká s nejděním připomenutím této skutečnosti).

Autor práce tedy mnohé aspekty našeho života značně zjednodušuje, za účelem sledování tématu práce. Proč však tato práce vznikla? Důvodů je několik. Předně by práce měla představovat určitou protiváhu různým publikacím na téma manipulace, která v jejich rámci může být označována různě, ale její podstata zůstává stejná. Autoři takových textů ji zpravidla považují za běžnou součást našeho života. Potud se s nimi shodujeme. Dále ji však jako takovou přijímají a bez ohledu, nebo s pouze malými ohledy, na následky vybízejí k jejímu používání. Tato práce je zamyšlením nad možnými důsledky takového jednání jedinců ve společnosti a v určitém smyslu také varováním před ním. Takové jednání není pouze důsledkem

používáním manipulací, ale jakéhosi „převládajícího pohledu“ na dnešní společnost. Práce je také zamyšlením nad tím, zda v dnešním světě není „odpovědnosti pouze za sebe“ příliš a jestli nás takový přístup k druhým až příliš neposouvá k teoretickému modelu „světa individuálních cílů“, který je, jak se pokusíme ukázat, světem bez skutečné blízkosti mezi lidmi, neboť zde vztahy zakládá pouze vzájemná výhodnost. Dále se zamýšlíme nad potlačením významu etiky v souvislosti s „kapitalisticko-darwinistickým“ pohledem na dnešní lidský svět. Proto část práce věnujeme evolucionistickým teoriím, které pouze potvrzují význam jedince a sledování jeho zájmů. Odpovědnost za druhé můžeme v jejich kontextu považovat za ne nezbytnou nadstavbu k „lidské přirozenosti“, která může v mnoha ohledech dokonce být jejím potlačováním. Rozhovor se pak nesnažíme ukázat pouze jako možnost k prosazování jedince, ale jako místo setkání s druhým člověkem, kde je stejně dobře možné prostě být v přítomnosti druhého a své individuální cíle nechat stranou. Za „skutečný rozhovor“ pak považujeme rozpravu, neboť zde je pro všechny jeho účastníky cílem rozhovor sám, což v pojetí rozhovoru jako „místa setkání“ znamená také „jeho další účastníci“, nikoliv prosazení jejich individuálních zájmů. V závěru pak nabízíme *reálnou* aplikaci námi akcentovaných Lévinasových myšlenek na dnešní svět. Zda a jak lze tyto myšlenky využít v rozhovoru a reálném životě, necháváme na posouzení vážených čtenářů.

2. Definice klíčových pojmů

Při snaze o definování pojmů musíme mít na paměti slova Z. Vybírala: „Vyčerpávající výčtová definice mezilidského komunikování, jež by zahrnula všechny aspekty (kognitivní, filosofické, sociální, lingvistické,

kulturní; všechny potenciální proměnné a možné roviny významu a dopadu), není možná.“¹ Totéž platí pro námi níže často používané pojmy. Přesto se pro další práci musíme o toto vymezení pokusit.

ROZHOVOR A DIALOG, KONVERZACE

Psychologický slovník² definuje **rozhovor** (interview) jako v sociálních vědách nejčastěji používanou diagnostickou a výzkumnou techniku, spočívající v dotazování; dále popisuje jednotlivé druhy rozhovorů. Pro náš účel není tato definice příliš vhodná (přestože vedení rozhovoru budeme, zejména v souvislosti s manipulací, chápat jako jistou techniku) neboť by pro nás měl rozhovor znamenat více než pouhý přísun informací (diagnostika, výzkum, ...). Bude pro nás představovat určité místo, kde se setkávají lidé, prostředí v němž se mohou objevit a „přežít“ specifické formy manipulace, které se pokusíme popsat níže. Psychologický slovník ovšem naznačuje směr, kterým bychom se dále rádi ubírali, když klade důraz na obsahovou stránku rozhovoru. Rozhovor pak může být definován jako „rozmluva dvou či více lidí na jedno či více témat“.³

Podle Vybírala (str. 117n) slovo rozhovor synonymicky splývá se slovem **dialog**. Dialog je někdy považován za *rozhovor dvou a více osob*. My se však v rámci této práce budeme držet (nejen) Vybíralova pojetí. Rozhovor pro nás bude synonymem pro dialog. Etymologicky představuje slovo „dialog“ spojení předpony „dia-“ se slovem „logos“, což dohromady lze překládat také jako „skrze-slovo“⁴. Palouš chápe slovo dialog jako odvozené od slovesa *dialogo* – rozlišit. Vést dialog by pak mohlo znamenat „rozlišováním vybírat správná slova“⁵. Důležité je, že na výběru těchto

¹ Psychologie komunikace, Praha: Portál, 2005 (str. 30)

² Hartl, P., Hartlová H.: *Psychologický slovník*, Praha: Portál, 2000

³ Vybíral, Z.: *Psychologie komunikace*, Praha: Portál, 2005 (str. 118)

⁴ Podobně Sokol (2004): **dialog** (z řec. *dia-logos*), rozhovor; předpona *dia* znamená »skrze«

⁵ Palouš (1997), in: Vybíral, Z.: *Psychologie komunikace*, Praha: Portál, 2005

slov záleží, nejde tedy o nějaké bezobsažné „tlachání“. Český etymologický slovník taktéž chápe dialog jako rozhovor a původ slova odvozuje od řeckého *diálogos*, tvaru od slovesa *dialégomai*, které lze přeložit jako „rozmlouvám“⁶. Podobnou definici nabízí Akademický slovník cizích slov, kde je dialog definován jako: „Rozhovor, rozmluva, zpravidla mezi dvěma osobami, lingvisticky: forma jazykového projevu, při němž se každá výpověď adresuje přímo účastníku komunikace a je omezována tématem rozhovoru“⁷. Tondl pak poněkud obecněji, ale v podobném duchu: „Dialog je specifická forma komunikace dvou nebo více objektů, která zajišťuje vzájemný komunikační transfer, která těmto subjektům přiřazuje úlohu účastníků či partnerů s vymezenými právy a povinnostmi, která předpokládá adekvátní rozsah kompetence těchto účastníků zajišťující dostatečnou úroveň vzájemného porozumění a tedy také adekvátní odezvy účastníků dialogu na vyslovené podněty, názory, stanoviska nebo otázky.“⁸. Na jiném místě pak nacházíme stručnější definici Jiřího Krause: „Dialogem se v nezkresleném a neodvozeném slova smyslu se rozumí (...) také skutečný rozhovor, který není pouhou nezávaznou konverzací, ale výměnou názorů a co víc, jejich společným hledáním a utvářením.“⁹

Uvedené definice podporují naši snahu chápat dialog a rozhovor jako totéž. Dále ve větší či menší míře kladou důraz na jeho obsahovou stránku. Pro srovnání uvádíme ještě charakteristiku **konverzace**, kterou lze vzhledem k řečenému považovat za opak dialogu (rozhovoru). Jonesová charakterizuje konverzaci nahodilostí řečeného, nezávazností pro mluvčího, skrytostí vážnějších obsahů a na první pohled nízkou

⁶ Rejzek, J., Český etymologický slovník, Praha: Leda, 2001

⁷ *Akademický slovník cizích slov*, Academia, Praha 1995, I. Díl

⁸ Tondl, L.: *Dialog (Sémiotické rozměry a rozhraní dialogu)*, Praha: Filosofie, 1997 (str. 13)

⁹ Kraus, J., in: Tondl, L.: *Dialog (Sémiotické rozměry a rozhraní dialogu)*, Praha: Filosofie, 1997

smysluplností interpersonální interakce¹⁰. Rozhovor se pro nás, narodil od konverzace, vždy váže k určitému tématu nebo tématům, které jej vymezují. Rozhovor je tedy vždy „o něčem“.

Vybíral dále ukazuje na možnost vést dialog (rozhovor) také sám v sobě. S touto možností budeme počítat, v rámci zjednodušení celé problematiky však budeme v následujícím textu vždy předpokládat, že se rozhovoru aktivně účastní více než jedna osoba. Necháme stranou různé psychopatologické jevy a pokusíme se ukázat že pouze rozhovor, kterého se účastní dvě nebo více osob, je prostředím, kde se mohou objevit různé formy manipulace.

ROZPRAVA

Rozpravu budeme, v rámci této práce, chápat jako specifický a přesně definovaný druh rozhovoru. Takové rozumění rozpravě není ničím samozřejmým, neboť je některými autory považována za synonymum pro rozhovor (dialog). Výše uvedená Krausova definice dialogu se našemu pojetí rozpravy blíží. Podobné je také běžné chápání a používání obou pojmů. Pro účely této práce budeme, ve shodě s Křivohlavým¹¹ a dalšími autory, pojem rozhovor považovat za nadřazený pojmu rozprava. Bude pro nás synonymem pro Krausův „nezkreslený a neodvozený význam slova dialog“ či Sokolův „skutečný rozhovor“¹²: „Pokud se rozhovor podaří (...) jako skutečný rozhovor (...) slouží v něm jeho účastníci jen jako rozehrávači myšlenek a témat. Jakmile se však rozběhl, bude to on sám, který je neúprosně povede od jedné zápletky ke druhé ve své vlastní logice nosného tématu.“¹³ Takový rozhovor budeme v rámci této práce nazývat rozprava. Tento termín volíme zejména proto, že nemá tolik zavádějících

¹⁰ Jonesová (1996), in: Vybíral, Z.: *Psychologie komunikace*, Praha: Portál, 2005 (str. 120)

¹¹ Křivohlavý, J.: *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*, Praha: Svoboda, 1988 (str. 146n)

¹² Srov: Sokol, 2004 (str. 44)

¹³ Sokol, J.: *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*, Praha: Vyšehrad, 2004 (str. 44)

konotací, jako pojmy diskuse či debata, a považujeme za vhodné jedním slovem označit skutečný rozhovor. Dále považujeme za důležité jasně vymezit rozpravu ve vztahu k jiným typům rozhovoru, neboť ji budeme, zejména v souvislosti s Lévinasovou filosofií považovat za výjimečný projev blízkosti mezi lidmi.

Rozhovor je charakterizován svou věcností a „společenskostí“. Aktéři například hádky se však mohou striktně držet tématu a není pochyb o tom, že jsou v rozhovoru velice aktivní. Podle naší definice tedy lze hádku, dokud se udrží na verbální rovině a zůstane patrný její předmět, považovat za rozhovor, nikoli však za rozpravu. K té totiž patří jistá otevřenost jejích účastníků k odlišným názorům na dané téma, snaha tyto názory chápat a na základě toho také možnost rozpoznat „lepší“ názor nebo modifikovat vlastní postoje. Rozprávění je pak plným přijetím těchto závazků a tomu odpovídající jednání v rámci rozhovoru. Rozdíly mezi rozpravou a jinými druhy rozhovoru se budeme podrobněji zabývat ve třetí kapitole.

Z výše řečeného vyplývá, že rozprava, aby vůbec mohla vzniknout, klade na své potenciální účastníky určité nároky. Není náhodou, že jsou potřebné osobnostní rysy, dovednosti¹⁴ a psychické stavy obecně považovány za „zdravé“ a „žádoucí“. Jde především o zmiňovanou otevřenost k odlišným názorům, kterou charakterizuje schopnost a zejména ochota aktivně naslouchat druhému. K tomu je zapotřebí určitá dávka trpělivosti – netrpělivý člověk může jen s velkými obtížemi nechat druhého dokončit myšlenku. Dále je nezbytná dostatečná míra chápavosti¹⁵ a dostatek informací k danému tématu a/nebo ochota přijmout nové informace. Do rozpravy může aktivně (aniž by jí zničil) vstoupit pouze člověk ve stavu určité psychické vyrovnanosti. Člověk „mimo sebe“ (ať již

¹⁴ Zde užíváme standardní psychologickou terminologii, která chápe schopnost jako vrozenou a dovednost jako získanou, naučenou

¹⁵ Vzhledem k jeho stále rostoucí problematičnosti, zejména v oblasti psychologie, se zde úmyslně vyhýbáme termínu *intelligence*

jde o důsledek emočního pohnutí, intoxikace či nežádoucích psychologických rysů dané osoby) může mnohdy pouze s velkými obtížemi vést jakýkoli rozhovor, natož rozprávět. Člověk přehnaně přesvědčený o správnosti svého postoje bude stěží ochoten přijmout odlišné postoje, příliš dominantní jedinci mohou mít problém chápat druhého jako partnera pro rozpravu, atp. Obecně pozitivní chápání charakteristik lidí schopných a ochotných rozprávět budou ve čtvrté kapitole podrobněji popsány jako jedny z důvodů proč námi popisovaná manipulace vzniká.

Jsme si přitom vědomi problémů se specifikací rozpravy v rámci reálně probíhající, „žité“ mezilidské komunikace. Hranice mezi rozpravou a „ne-rozpravou“ se bude vždy ukazovat jako poněkud nejasná. I kdyby se nám ji podařilo pevně vymezit (a tím také bezpečně poznat, kdy „ještě jde o rozpravu“), je stále třeba brát v úvahu možnost velmi rychlé proměny komunikačního kontextu, která může rozpravu přeměnit na jinou formu sociální interakce, nebo tuto interakci zcela zničit. Proto budeme v rámci této práce používat jakýsi „ideální model“, kdy budeme rozpravu s nezbytnou dávkou zjednodušení považovat za určitou dobu trvající a *ve smyslu vlastní povahy* neměnný proces. Jinými slovy: rozpravu budeme (podobně jako rozhovor) chápat jako stálou proměnu, která si však zachovává určité znaky, které k ní *vždy* patří a tím ji definují.

MANIPULACE

Akademický slovník cizích slov chápe v jednom z významů manipulaci jako „nekalé zacházení s něčím“, psychologicky pak „zpracovávání vědomí lidí“¹⁶. Tato definice nám mnoho neříká a v určitém smyslu může být zavádějící. Budeme-li brát v úvahu pouze manipulaci v interakci mezi lidmi, nemusí vždy jít o zpracovávání jejich vědomí a ani nemusí jít o něco „nekalého“. Níže se pokusíme ukázat, že ne všechny

¹⁶ Kolektiv autorů: *Akademický slovník cizích slov* (II. Díl), Praha: Academia, 1995

manipulace musí druhého poškodit – mnohé jsou naopak prospěšné a dokonce potřebné. Sokolův Slovník filosofických pojmů pak ukazuje manipulaci jako: zacházení s věcmi "v hrsti" (lat. *manipulus*), řízení cizího jednání či chtění bez jeho vědomí a souhlasu. Obcházení jeho svobody.¹⁷ Chceme-li popsat manipulaci v prostředí rozhovoru, může nám Sokolova definice poskytnout určitá vodítka. Důležité je právě řízení druhého bez jeho vědomí a souhlasu, s nímž se v rámci rozhovoru můžeme setkat poměrně často, a – jak probereme níže – trh je plný publikací a různých školení, kde se můžeme dokonce dozvědět, jak to dělat správně. Druhá věc, která z tohoto chápání manipulace může vyplývat, je specifický postoj k druhému člověku. Při obcházení svobody druhého tuto jeho svobodu částečně popíráme, což vytváří určitou subjektivní nerovnost mezi manipulovaným a manipulátem. Během manipulace druhého nechápeme jako svébytnou bytost, ale pokoušíme se ho určitým způsobem využít. Lze říci, že je pro nás druhý spíše nástrojem než rovnocenným partnerem.

Gloria Beck v knize *Zakázaná rétorika* hovoří o této nerovnosti takto: „Abyste mohli použít nějakou osobu jako nástroj k dosažení svých cílů, musíte si od ní držet sociální odstup. Čím větší blízkost připustíte, tím více ohrozíte dosažení cílů. Neustále musí existovat *hierarchický odstup* mezi vámi jako manipulujícími a vaší obětí, resp. cílovou osobou. Mistrovství dosáhnete tehdy, když se vám podaří přesvědčit oběť, že zde nějaká sociální blízkost existuje, zatímco ve skutečnosti nebyl v žádném okamžiku prolomen vámi dodržovaný rétorický odstup.“¹⁸ Zmiňovaná nerovnost („hierarchický odstup“) je zde něčím, co je třeba udržet, aby mohla být manipulace úspěšná. Citace navíc ukazuje postoj manipulátora k manipulátem, když popisuje cílovou osobu jako „nástroj k dosažení vlastních cílů“. V průběhu rozhovoru mohou být takové cíle samozřejmě

¹⁷ Sokol, J.: *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*, Praha: Vyšehrad, 2004

¹⁸ Beck, G.: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (str. 11)

různé a mohou jeho rámec také dalece překračovat. Cíle mohou mít různou povahu; cílem může být určitá materiální hodnota, kterou chceme získat, můžeme chtít druhého vyprovokovat k určitému jednání, ale může nám jít také o vlastní „dobrý pocit“. Cíl je tedy třeba chápat v širším smyslu slova: jako „to, čeho daná osoba právě chce dosáhnout“. Není třeba říkat, že se cíle různě kombinují a v závislosti na situaci se mohou, obzvláště některé, velmi rychle měnit.

V souvislosti s manipulací užíváme dvou ustálených termínů – manipulátor a manipulant. Manipulátor je osoba, která manipuluje, manipulant je pak obětí této manipulace. V rozhovoru, kde manipulují všichni jeho účastníci, jsou tito účastníci střídavě (či současně – záleží na druhých použitých manipulacích a na úhlu pohledu) v pozici manipulátora a manipulanta. Tato pozice tedy není ničím pevným a neměnným; vzhledem k jeho nestálosti je v rámci této práce nebudeme (oproti běžnému jazykovému úzu) považovat za „osobnostní či charakterové rysy“, neboť bychom je museli přisoudit prakticky každému. Označíme-li v rámci této práce nějakého člověka za manipulátora (manipulanta), budeme hovořit spíše o situaci, v níž se momentálně nachází.¹⁹

Již víme, že manipulace je jev odvislý od chápání druhého jako nástroje k dosažení vlastních cílů. Některé manipulace lze rozpoznat poměrně snadno, u jiných je to obtížnější. Jedna z forem skryté manipulace se objevuje v rozhovorech často a je jednou z těch, které brání vzniku či průběhu rozpravy. Jde o komplexní předstírání snahy rozprávět, jehož cílem je vyvolat dojem, že rozprava probíhá a vytvořit tak prostor pro další formy manipulace. Z hlediska sledování vlastních cílů je tento postup velmi výhodný. Rozprava – jako specifická forma rozhovoru – je totiž

¹⁹ Osobnostní charakteristika „manipulátor“ se velmi obtížně vymezuje, neboť bychom museli hovořit o člověku, který preferuje tuto pozici před ostatními a podstatnou část rozhovorů se pokouší manipulovat. Otázkou však zůstává, jak moc musí manipulovat, aby už mohl být označen za manipulátora. Občas se totiž k manipulaci uchyluje každý člověk. S podobnými a dalšími problémy bychom se setkali při snaze vymezit manipulanta.

prostředím, kde se manipulace neočekává - je prostředím, kam nepatří, neboť se nutně váže k hierarchickému odstupu. Když se v rozpravě objeví manipulace, byť skrytá, je výše popsany předpoklad základní rovnosti partnerů v rozpravě narušen a dále již jde „pouze“ o rozhovor manipulanta s manipulovaným. Tuto rovnost nelze považovat za formu stejnosti – dva manipulátoři (zároveň manipulanti), oba předstírající rozprávění by si pak snadno mohli být rovni. Jde spíše o oboustranné respektování druhého jako svébytné bytosti a odpovědnost, jak uvidíme v kapitole věnované etice i jinde. Tuto specifickou formu manipulace má Gloria Beck na mysli, když hovoří o „mistrovství“; jde o to v každém okamžiku chápat druhého jako nástroj, ale působit zcela opačným dojmem.

3. Srovnání rozpravy a jiných typů rozhovoru

Srovnání rozpravy a jiných typů rozhovoru nám má pomoci tyto pojmy, zejména pak pojem rozprava, vymežit ještě jasněji. Schopnost odlišit rozpravu a jiné typy rozhovoru je pro naši práci stěžejní, neboť se námi popisovaná specifická forma manipulace objevuje vždy v prostředí rozhovoru, kde – jak vyplývá z předcházejícího vymezení pojmů - je v podstatě snahou přesvědčit partnera v rozhovoru, že je probíhající rozhovor rozpravou, i když tomu tak reálně není.

Křivohlavý uvádí tyto podoby rozmlouvání: interview, konverzaci, debatu, diskusi, rozpravu, pohovor, popovídání, hádku, při, výslech, aj.²⁰ V souladu s naší definicí nebudeme za rozhovor považovat konverzaci či v běžném smyslu chápané „popovídání“. Ostatní uvedené příklady splňují naši představu o rozhovoru jako rozmluvě, která se váže k nějakému – více

²⁰ Křivohlavý, J.: *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*, Praha: Svoboda, 1988 (str. 146)

či méně jasně určenému - tématu (tématům). Pokusíme se ukázat výjimečné postavení rozpravy mezi uvedenými typy rozhovoru. K tomu bude třeba podrobněji popsat podmínky nutné pro vznik rozpravy.

Předně jde o nutný předpoklad stejných možností pro všechny zúčastněné. Jejich úloha v rámci rozhovoru nesmí být předem dána, jako je tomu v případě interview, výslechu, pohovoru, atd. Zásah jakéhosi „moderátora“, člověka, který z pozice autority (skutečné či domnělé) určuje směr, jímž se probíhající rozhovor ubírá, přímo brání diskusi. Je nutné udržovat rozhovor v rovině jeho nosného tématu či témat. Tím, co v této rovině udržuje rozpravu, však musí být svobodná vůle všech jejích účastníků, nikoliv autoritativní zásahy. Autorita může fungovat jako „zadavatel“ tématu *před* vznikem rozpravy. Zde však její úloha musí skončit.

Rozprava dále vyžaduje vzájemné naslouchání a do značné míry úspěšnou snahu *všech* jejích účastníků o pochopení a respektování názoru druhého. V případě pře či hádky se s něčím takovým nesetkáváme, neboť je charakterizuje naopak snaha „prosadit svou“, tzn. obhájit své stanovisko, mnohdy za každou cenu. Zde brání vzniku rozpravy neschopnost nebo neochota akceptovat odlišné stanovisko. Člověk schopný a ochotný rozprávět by odlišný názor měl vždy považovat za materiál ke zpracování, aktéři pří a hádek jej naopak považují spíše za něco, co je třeba zničit a v ideálním případě nahradit vlastním stanoviskem.

Budeme-li za rozpravu považovat pouze rozhovor splňující všechny uvedené nároky, ukáže se rozprava jako spíše ojedinělý a „vzácný“ druh rozhovoru. K jejímu vzniku je totiž třeba, aby všichni účastníci rozpravy skutečně *byli* schopní a ochotní rozprávět, ne aby to pouze předstírali. Vzhledem k náročnosti a níže popsané rizikovosti tohoto postavení ve vztahu k druhému se mnohem častěji budeme setkávat s rozhovory plnými skryté či viditelné manipulace.

4. Proč je pro nás výhodné druhé přesvědčit, že rozprávíme

V rámci definice rozpravy jsme již narazili na určité předpoklady, které musí její potenciální účastníci splnit. Pokud je daná osoba schopná těmto požadavkům dostát, nebo to úspěšně předstírat, bude většina lidí usuzovat na její veskrze pozitivní charakterové rysy. Člověka schopného skutečně naslouchat druhému, neprosazovat své postoje za každou cenu, člověka (nejen v rámci rozhovoru) trpělivého, nepříliš agresivního, otevřeného, atp. bude většina lidí považovat za sympatického, příjemného, atd. Pro většinu lidí bude člověkem, s kterým se „dá mluvit“. Mnohým dalším, zejména členům dnešní masové společnosti, může být takové jednání podezřelé – mnohdy bohužel právem. Na tento problém se zaměříme níže.

V rámci rozhovoru, jakým může být například obchodní nebo diplomatické jednání, se sice očekává určité vystupování, rozhodně však nebude ani jedna strana předpokládat, že druhému jde především o ní. To, že nás partner v takovém rozhovoru sleduje své vlastní cíle, není ničím překvapivým. Takový rozhovor je prostředím, kde očekáváme výskyt všemožných manipulací, a také se před nimi máme na pozoru. Jestli nám to k něčemu bude, je jiná otázka: „podezřívaví lidé jsou jednou z nejlépe manipulovatelných skupin.“²¹ Je tomu tak proto, že tato „obezřetnost“ dává dané osobě falešný „pocit bezpečí“, v rámci takového rozhovoru zaměří svou pozornost na *některé* formy manipulace, zatímco ji manipulátor s použitím jiných manipulací může směřovat, kam potřebuje.

Předstírání rozprávění je rovněž manipulativní technikou, která může tento pocit vyvolávat. Pocit, že nás druhý chápe jako svébytnou bytost (a

²¹ Rushkoff, D.: *Manipulativní nátlak: proč tak snadno uposlechneme druhé*, Hradec Králové: Konfrontace, 2002 (str. 21)

jeho chování tomu nasvědčuje) může působit uklidňujícím dojmem. Vytváří se zde iluze blízkosti, zatímco je ve skutečnosti stále udržován rétorický odstup. Pokud se domníváme, že vedeme rozpravu, nebudeme manipulace očekávat. Naše odolnost proti manipulacím je i v tomto případě snižena. Předstírání rozprávění se tedy z tohoto pohledu ukazuje jako manipulativní technika, která usnadňuje další manipulativní působení na druhého. Jde o formu manipulace, která pomáhá jiné formy manipulace skrýt. V termínech z druhé kapitoly bychom mohli říci, že druhého „upravuje“ (tj. upravuje jeho mínění o nás), aby nám posléze mohl sloužit jako nástroj k dosažení našich cílů.

Celý problém je však mnohem složitější. Předstírání rozprávění nám sice otevírá cestu k dalším formám manipulace, ale my se po této cestě nemusíme vydat. Můžeme se pouze snažit „udělat dobrý dojem“, „působit jako slušný člověk“, atp. Úspěch může v tomto případě být prostředkem našeho dalšího směřování a dalších manipulací – ale nemusí. Použití dalších manipulativních technik v sobě vždy nese riziko; v případě jejich odhalení druhým na nás totiž obvykle přestane pohlížet tak pozitivně. Cíle, kvůli kterým takové úsilí vyvíjíme, přitom mohou být velmi různorodé: můžeme od druhého očekávat okamžitou nebo budoucí podporu, můžeme se snažit nezklamat (potěšit) třetí osobu, můžeme se tak vyhnout konfrontaci s protějškem a může nám jít pouze o vlastní „dobrý pocit“. Výčet takových cílů by byl téměř nekonečný, neboť zde do hry vstupuje řada faktorů: minulých zkušeností, vztahů k dalším osobám, povahové rysy a psychický stav všech aktérů rozhovoru, vlivy prostředí, atd. Všimněme si však, že se ve všech uvedených případech jedná o manipulaci, neboť na druhého pohlížíme jako na nástroj k dosažení vlastních cílů a podle toho také jednáme. Manipulace se však v tomto kontextu projevuje jako „přátelskost“, „dobré vychování“ či slušnost. Na tomto příkladu můžeme vidět již zmíněné pozitivní působení manipulace – za určitých okolností

může všem zúčastněným přinášet prospěch (zejména v emocionální oblasti) a její použití je v tomto případě (rozhovor s člověkem, na němž nám ve skutečnosti nezáleží) dokonce společensky „žádoucí“.

Ukázali jsme, že přesvědčit druhého o tom, že rozprávíme může být prospěšné pro naše osobní cíle a, v závislosti na povaze těchto cílů, může prospět také druhému. Jak je tomu u skutečného rozprávění? Pokud rozprávění nepředstíráme, ale skutečně rozprávíme, naše pozice v rozhovoru se výrazně změní. Předně tím v daném rozhovoru ohrožujeme dosažení velké části vlastních cílů, neboť se tím vzdáváme nároku na jeho vedení. Pokud rozprávíme, z definice neužíváme manipulaci. Druhý však takový záměr mít nemusí; s užitím různých manipulací pak může vést rozhovor k dosažení svých vlastních cílů. Rozprávění brání prosazování sebe sama, což je nejlépe vidět, když není opětováno. V rámci takového rozhovoru znamená přijetí po celou dobu rozhovoru trvající pozice manipulanta. Situace, kdy rozpráví pouze jeden aktivní účastník rozhovoru, zatímco druhý rozprávění předstírá a druhého směřuje, kam potřebuje – v takové situaci rozprávějí osoba nevědomky přijímá či potvrzuje svůj status nástroje. Je přitom třeba mít na paměti, že předstírání rozprávění je, přímo v situaci kdy k němu dochází, prakticky nerozpoznatelné od skutečného rozprávění.

Je-li naším cílem jakékoli prosazení sebe sama, ukazuje se rozprávění jako naprosto zbytečné riziko, které ani v případě vzniku rozpravy nemusí znamenat žádný výraznější postup k tomuto cíli. Proto by v moderní západní „přeindividualizované“ společnosti mohla být nasnadě otázka, v čem spočívá smysl rozprávění. Individualistická společnost plná manipulací se při bližším zkoumání může ukázat jako funkční. Odpověď tedy musíme hledat v oblasti etiky.

5. Etika E. Lévinase: svět intersubjektivních vztahů

Emmanuel Lévinas bývá označován za filosofa etiky. Mravnost pro něj totiž nepředstavuje pouze „nadstavbu“ k bytí člověka, ale je nezávislá a prvotní. „První filosofie je etika.“²² To, co nazývá „skutečným životem“, či „skutečným lidstvím“, je úzce spjato s „neinteresovaností“ – primární zde není sledování vlastních cílů či uspokojování vlastních potřeb, ale uvědomění si odpovědnosti za druhého, která nám již tím, že stojíme druhému „tváří v tvář“ automaticky připadne. Autor sám uvádí, že toto skutečné lidství „je jinde“, tzn. není nikdy zcela přítomné, neboť „být (skutečně) lidský znamená žít, „jako kdybych nebyl bytostí mezi jinými bytostmi“²³. Jde o jakýsi v běžném životě trvale nedosažitelný ideál, k němuž bychom však jako lidé měli směřovat. Velmi zjednodušeně můžeme říci, že „být lidský“ pro Lévinase znamená „být pro druhého“.

Důležité je, že samotné „já“ je v Lévinasově pojetí sekundární, vzniká až jako důsledek setkání s druhým²⁴ – tvoří ho teprve odpovědnost za druhého, která nám automaticky připadne při setkání s tváří. Tvář druhého nám přikazuje (prvním příkazem je „nezabiješ!“), je svrchovaná, ale zároveň „je to chudák, pro kterého mohu všechno a jemuž jsem vším povinen.“²⁵ Máme povinnost „být tady pro druhého“. Druhý v tomto pojetí stojí vždy o něco výš (vždy nad námi²⁶). Tato „svrchovanost druhého“ sahá tak daleko, že přijímám odpovědnost i za to, co se mě zdánlivě netýká – zkrátka za vše, s čím se setkávám jakožto s tváří. Tento vztah k druhému, který nás teprve ustavuje, je právě základem onoho „skutečného lidství“. Nemůžeme však předpokládat, že pro druhého budeme stejně svrchovaní –

²² Lévinas, E.: *Etika a nekonečno*, Praha: Oikoymenh, 1994 (s. 176)

²³ Lévinas, E.: *Etika a nekonečno*, Praha: Oikoymenh, 1994 (s. 184)

²⁴ Srov.: Sokol, 2004 (kapitola „Já a Ty“), 2002 (kapitola „Řeč a rozhovor“), aj.

²⁵ Lévinas, E.: *Etika a nekonečno*, Praha: Oikoymenh, 1994 (s. 179-180)

²⁶ Srov.: Sokol 2004 – kapitola „Já a Ty“

intersubjektivní vztah je nesymetrický: „Právě proto, že vztah mezi druhým a mnou není reciproční, jsem vůči druhému ve služebném postavení.“²⁷

Vztáhneme-li tyto Lévinasovy myšlenky k problematice rozhovoru, již se nebude to, co v rámci této práce nazýváme rozprávění, jevit jako něco zbytečného. Vše totiž nasvědčuje tomu, že právě rozprávění může v rámci rozhovorů představovat takové „bytí pro druhého“, může být něčím, co můžeme označit za přiblížení se skutečnému lidství. V rámci rozpravy bychom mohli hovořit o symetričnosti intersubjektivního vztahu. Oba aktéři rozpravy k druhému přistupují podobně – druhý je v rámci takového rozhovoru výš než oni sami. Toto můžeme považovat za onu rovnost, která je jedním ze základních předpokladů skutečného rozhovoru - rozpravy. Jinak je tomu v případě, že v rozhovoru dvou osob rozpráví pouze jedna – v rámci takového rozhovoru zde o žádné rovnosti hovořit nelze. Rozprávění by totiž mohlo představovat právě zaujetí lévinasovského služebného postavení. Druhý je rozprávějícímu v určitém smyslu nadřazený, ale tuto svou nadřazenost pouze přijímá – a neoplácí. Proto se rozprávějící může snadno stát v tomto smyslu „sluhou“ druhého – nástrojem sloužícím dosažení jeho cílů – manipulantem. Intersubjektivní vztah je nesymetrický. Druhý je sice teoreticky stejně povinován mě, jako já jemu, ale odpovídající jednání od něj nemohu očekávat: „Reciprocita je jeho věc.“²⁸

Manipulace je z definice výsledkem určité privilegovanosti „já“. Již v tomto ohledu je v přímém rozporu se „skutečným lidstvím“. Pokud se budeme striktně držet teoretické roviny, pro manipulátora nemůže být druhý privilegovaný a nelze říci že by k druhému zaujímal lévinasovské služebné postavení; a to ani v situaci, kdy jeho manipulace druhému slouží, tj. přináší mu určitý prospěch. Taková služba totiž není samozřejmým

²⁷ Lévinas, E.: *Etika a nekonečno*, Praha: Oikoymenh, 1994 (s. 183)

²⁸ Lévinas, E.: *Etika a nekonečno*, Praha: Oikoymenh, 1994 (s. 183)

vyústěním jeho náhledu na druhého – manipulátor zde není „pro druhého“, je zde vždy „pro sebe“. Manipulace je využíváním druhého; tím, že z něj činíme nástroj, se bráníme přijetí odpovědnosti za jeho osobu, neboť v dané chvíli tuto osobu de facto popíráme. Proto můžeme manipulaci, přestože to může znít paradoxně, považovat za popírání naší odpovědnosti za druhého. Přijmout odpovědnost za druhého totiž znamená přijmout odpovědnost za vše, a to i za jeho vlastní odpovědnost. Manipulace však druhého jeho vlastní odpovědnosti jakoby zbavuje. V dané chvíli osobu druhého namísto přijetí přetváříme.

Vidíme, že svět Lévinasovy etiky je světem vztahů. Teprve vztah k druhému zde zakládá subjektivitu. Druhý je primární a nadřazený. Jinak řečeno: jde o svět, kde nelze hovořit o lidství bez bezvýhradného přijetí odpovědnosti za druhého, svět, kde tato odpovědnost zakládá blízkost mezi lidmi. Druhý je zde nutně svébytný a je vždy hlavním předmětem mého zájmu. Je to teoretický (nereálný) svět, svět bez manipulací.

6. Nabádání k sledování vlastního prospěchu: svět individuálních cílů

S v mnoha ohledech opačným postojem k druhému se setkáváme v publikacích, které nás učí „nic si nenechat líbit“, být samostatní a soběstační – schopní prosadit se. Po návodech, jak toho dosáhnout, je v naší společnosti poměrně velká poptávka, o čemž svědčí dobrá prodejnost takových knih, časopisů, kde jsou tyto problémy jedním ze stálých témat, či návštěvnost různých kurzů asertivity, psychologie podnikání, atp. Takové návody přímo ovlivňují kvalitu rozhovoru, proto jsou jedním z témat této práce. Ze široké nabídky publikací o způsobech vedení rozhovoru vybíráme dvě; první je již zmíněná Zakázaná rétorika od Glorie Beck, druhou je útlá brožura „Jak vést úspěšná jednání“ od R.B Madduxe.

Hned v předmluvě *Zakázané rétoriky* se setkáváme s důvody, proč byla kniha napsána: lidé, navštěvující autorčiny semináře trvale prokazovali obrovský zájem o manipulativní techniky; autorka se mnohdy setkávala se silnou nevolí svých kolegů, když na svých seminářích rozšiřovala vědomosti, „které jsou z etického hlediska na hranici tolerance“²⁹; autorka je navíc přesvědčena o tom, že lidé znají těchto technik se proti nim budou moci lépe bránit. V dalším textu však autorka spíše vybízí k užívání poměrně podrobně popsanych manipulativních technik – jde o třicet návodů ke třiceti technikám manipulace. Tvrdí totiž, že je manipulace každodenní součástí našich životů a že není důvod nesnažit se být v tom, co je tak běžné, nejlepší. Vyzývá nás k reflexi našeho každodenního fungování, uvědomění si drobných manipulací, jichž se každý z nás někdy dopustil a přistoupení k vědomé a námi řízené manipulaci: „Protože něco takového každý z nás už někdy (...) udělal, nabízí se otázka, proč jednání tohoto druhu neuplatnit jako cíleně manipulativní v profesním a soukromém životě?“³⁰ Hovoří o tom, že nás lidé v našem okolí (včetně těch nejbližších) každý den *ovlivňují*. Netvrdí sice, že nás přímo manipulují, ale z předchozího i následného textu to vyplývá: „...malé triky, s jejichž pomocí se plazí životem i ostatní“³¹ Skutečnost, že námi druzí manipulují zde má zřejmě sloužit jako odůvodnění (opodstatnění) naší manipulace druhými. K této skutečnosti se vrátíme níže.

²⁹ Beck, G.: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (str. 7)

³⁰ Beck, Gloria.: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (str. 10)

³¹ Beck, Gloria.: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (tamtéž)

Autorka dále potvrzuje to, co jsme již naznačili výše – všechny manipulativní techniky nemusí být v základu zlé. Jednotlivé techniky dělí do skupin podle cílů. Jedním takovým cílem je „Udělat pro někoho něco dobrého“. Do této skupiny autorka řadí techniku přátelství, techniku lichocení a techniku reciprocity. Pomineme-li účel, jímž má být rozšíření našich možností tím, že po druhém budeme mít možnost požadovat určité jednání v budoucnu, ukáže se jejich použití v jasně pozitivním světle. Problematictější je použití technik s cílem „posílit soudržnost ve skupině“, „udělat na někoho dojem“ či „přimět někoho k tomu, aby pocíťoval sympatii“; i zde bychom však – pokud odhlédneme od širších cílů, které mají druhému škodit a mohou stát v pozadí takového jednání – mohli v souvislosti s nimi hovořit o společensky žádoucím jednání. Autorka se však v úvodu zabývá spíše technikami, které (téměř za všech okolností) jsou spíše zneužíváním než pouhým využitím druhých: „Kdo ale přiznává, že by chtěl být čas od času jízlivý, podlý a zlý, ten zde nalezne seznam technik, který systematicky odhaluje, jak můžeme uplatňovat moc nad druhými a šikovně manipulovat“³².

Autorka nepřímo naznačuje také směr, odkud musí manipulace vycházet. Ve shodě s našimi definicemi i Madduxem hovoří o nutnosti zvolit si, zda opravdu chceme jednat „rétoricky“ (to je úmyslně a vědomě v manipulovat druhé), zda chceme využívat druhé jako nástrojů a využívat z toho plynoucích výhod. V této souvislosti hovoří také o odpovědnosti za *vlastní* jednání a etické závadnosti *všech* popsaných technik. Pro nás je však v tuto chvíli nejpodstatnější hierarchický (případně „rétorický“) odstup od druhého, o němž jsme již hovořili ve druhé kapitole. Co vytvoření a udržení tohoto odstupu obnáší naznačuje následující citace: „...chcete dosáhnout svých cílů záludným a rafinovaným způsobem. Chovejte se podle toho! Rozlučte se s hodnotami jako čestnost, upřímnost,

³² Beck, Gloria.: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (tamtéž)

přátelství nebo láska. Pro vás jako pro „zakázaného rétorika“³³ má cenu jedině dosažení cíle.³⁴ Udržet si „rétorický odstup“ znamená nepustit si druhého příliš blízko, ale přesvědčit druhé, že určitá sociální blízkost existuje. Být rétorikem tedy vposled znamená být, přestože obklopen druhými, sám. „Já“ je zde určitým „samovládce“, omezeným pouze vlastními schopnostmi a dovednostmi. Svět rétorické manipulace, jak ji autorka popisuje, je světem individuálních cílů. Svět, kde teoreticky neexistují druzí, jen nástroje vlastního prospěchu. Egocentrický svět s jedinou lidskou bytostí – sebou samým.

Tento postoj k druhému lze vysledovat i v Madduxově krátkém návodu, jak „správně“ jednat. Publikace je ještě více zaměřena na rozhovor. Jde spíše o populárně naučnou publikaci, určenou zejména obchodníkům. Autor často používá termín jednání, který definuje jako: „proces, s jehož pomocí se snažíme uspokojit naše potřeby, jestliže jiná osoba kontroluje, co chceme.“³⁵ Je nasnadě, že podstatnou část tohoto procesu tvoří rozhovor.

Osobní přání či potřeba je zde základním předpokladem pro vznik jednání. Autor se snaží ukázat, že „i prosté rozhodnutí setkat se u oběda má vztah k procesu vyjednávání“³⁶. Lidé tak dle autora prakticky neustále vedou jednání, neboť se velmi často nacházejí v situaci, kdy druhý má něco, co oni sami chtějí získat. Různost lidských potřeb a proměnlivost priorit jednotlivých lidí v čase pak pro jednání vytváří podmínky. Analogie se základním ekonomickým „předpokladem směny“ je zde zřejmá: jedna strana má navíc „něco, co já chci“ a naopak. Práce však, jak sám autor uvádí, dalece překračuje obchodní a profesionální rovinu – umět vést

³³ Autorka v rámci knihy často užívá tohoto eufemismu k označení osoby, kterou bychom v rámci této práce označili za „trvalého manipulátora“.

³⁴ Beck, Gloria: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (str. 15)

³⁵ Maddux, Robert B.: *Jak vést úspěšná jednání: Rozvoj filosofie zisku, 8 závažných chyb, 6 základních kroků k profesionální technice jednání*, Praha: Linde, 1994 (str. 10)

³⁶ tamtéž

jednání má být důležitým aspektem *všech* oblastí našeho života. Smysl jednání pak autor, vzhledem k řečenému poněkud překvapivě, vidí v porovnání názorů zúčastněných stran. Při četbě dalších stran se však setkáváme se skutečností, že v rámci jednání jde primárně skutečně spíše o vlastní prospěch než o nějaké poznávání, potažmo „porovnávání“.

Zajímavý postoj zaujímá autor ke konfliktům (spolu s ním údajně také „všichni dobří vyjednavací“), které jsou pro něj něčím „normálním a konstruktivním“³⁷. Strach z konfliktních situací a jejich nesprávné řešení jsou dle autorových slov výsledkem nedostatku odvahy a sebedůvěry. Autor dodává, že je nutné nenásilné konflikty považovat za běžnou součást života; za vhodný prostředek prověření vlastního stanoviska, příležitost pro zbystrění vlastního úsudku, atp. Aby však mohl být konflikt chápán takto, musíme předpokládat jeho řešení pomocí kompromisů. Konflikt, jenž byl vyřešen uspokojivě pro obě strany, pak může být dokonce prostředkem upevnění mezilidských vztahů. Potud můžeme souhlasit. Konflikty jsou v životě skutečně časté a kompromisní řešení obvykle můžeme považovat za správné. Kompromis nelze považovat za známku slabosti, ale za první krok směrem k pro všechny strany uspokojivému řešení konfliktní situace. Abychom mohli dělat kompromisy, musíme nutně znát cíle druhé strany a právě konflikty nám tyto cíle mají ukázat jasněji. Otázkou však zůstává, jestli je pro pochopení cílů a potřeb druhého skutečně třeba, aby vznikla konfliktní situace.

V tomto bodě působí autorův „ideální vyjednaváč“ jako člověk, pro něhož může být, pokud se vše vydaří, prospěch druhých pouze vedlejším produktem jeho vlastní spokojenosti. Kompromis nechápe jako něco, co může prospět druhému, ale pouze jemu; druhé je pro něj třeba poslouchat jen proto, aby bylo možné zvolit optimální strategii k dosažení vlastních

³⁷ Maddux, Robert B.: *Jak vést úspěšná jednání: Rozvoj filosofie zisku, 8 závažných chyb, 6 základních kroků k profesionální technice jednání*, Praha: Linde, 1994 (str.13)

cílů. Z výše řečeného dále vyplývá, že jde o člověka, jenž potřebuje konfrontace, aby mohl plně rozvinout své schopnosti. Lidé, kteří nemají něco, co chce či potřebuje, jsou naprosto „nepodstatné smetí“ v jeho světě plném cílů. Jde o člověka, jenž ne náhodou chápe druhého pouze jako nástroj použitelný k vlastnímu užitku. Tento dojem se poněkud zmírňuje při četbě dalších kapitol, kdy se autor věnuje jednání podle principu „oba vyhrávají“. V podstatě však jde opět o kompromisy jako prostředek k dosažení vlastního cíle. Vzhledem k různosti lidských potřeb je výhodné jednat s lidmi a špatně skrývaná „chtivost“ je něčím, co jednání téměř vždy komplikuje, či znemožní. Spokojenosti druhé strany si však musíme všimnout pouze proto, abychom dosáhli vlastních cílů a uspokojovali vlastní potřeby: podle principu „lepší něco než nic“ je totiž vhodné v rámci jednání směřovat k *oboustranné* spokojenosti. Pokud totiž budeme slepě trvat na svém, druhá strana jednání zpravidla zablokuje a neuskuteční se žádná pro nás výhodná výměna. Jako by kompromis, byť vyzdvihovaný jako potřebný či dokonce nezbytný, v očích autora nepředstavoval více než jakési „nutné zlo“. Autor se v dalších částech knihy věnuje principu dávání a brání, které není ničím jiným než cesta ke kompromisu. Jeho postoj ke kompromisu pak velmi dobře vyjadřuje následující citace: „Normálně nebývá možné něco dostat a neposkytnout za to protislužbu. Získat to, o co člověk usiluje, je vždy spojeno s náklady, je tedy třeba dělat ústupky“ Zde můžeme s jistotou říci, že kompromis v rámci této publikace skutečně *je* pouze „nutné zlo“. Ústupek zde rozhodně není přirozeným důsledkem našeho postoje k druhému; je chápán pouze jako *náklad*, jakýsi „poplatek“ za vlastní budoucí spokojenost.

Následující kapitoly se věnují přípravě optimálního jednání a strategiím a taktikám úspěšného jednání. Konkrétní strategie jednání, znovu ne náhodou, nápadně připomínají manipulační techniky, které popisuje Gloria Beck. V rámci obchodního jednání s nimi lze počítat jako

s očekávaným a v tomto smyslu vhodným postupem. Problém však můžeme spatřovat v autorově výše naznačené „výzvě k jednání při každé příležitosti“. Ne pouze v rámci obchodu, ale v rámci života ve společnosti druhých.

Několikrát jsme naznačili určité paralely spojující obě v této kapitole probírané publikace. Předně jde o mnohokrát zmiňovaný přístup k druhému jako k nástroji k dosažení vlastních cílů – přístup manipulátora. S tím souvisí nápadná podobnost charakteristik „zakázaného rétorika“ s madduxovým „ideálním vyjednavatelem“. Jinými termíny jsou zde označeny osoby s téměř stejnými osobnostními rysy. Oba texty v sobě mají, více či méně skrytou, výzvu – je jedno, zda jde o výzvu k „manipulování druhými“ či „jednání při každé příležitosti“. I důvody pro takový postup jsou zřejmé; zjednodušeně jde o tvrzení, že „dnešní svět funguje takto a pokud se v něm chcete prosadit, měli byste jednat stejně“. To myslí Beck, když se ptá: „Proč nedosáhnout mistrovství?“, a to myslí také Maddux, když vyzývá k „projednávání všech aspektů, které nás plně neuspokojují“. Autoři těchto publikací prezentují určitý „kapitalisticko-darwinistický“ postoj k dnešní západní společnosti: jde o společnost, kde přežijí jen silní jedinci - kdo nebude dostatečně silný, bude smeten. Je zde třeba soustředit se především na sebe, zatímco odpovědnost za druhého je faktorem snižujícím vlastní výkon. Zákony zde (někdy) představují mantinely a etika nebezpečnou brzdu. Spojenectví s druhými zde může být výhodné, ale pozor! – i druzí sledují vlastní cíle a v nestřeženém okamžiku nás mohou zneužít. Proto je třeba mít druhé pod kontrolou. Chápat druhé jako nástroje je v pořádku – oni nás tak chápou také, jen jde o to, kdo bude v konečném součtu vítězem (manipulátorem) a poraženým (manipulantem).

Tyto publikace (společně s nimi možná stovky dalších) můžeme označit za návody ke „správné“ manipulaci. Je však třeba říci, že Gloria

Beck postupování podle těchto návodů z etického hlediska do značné míry problematizuje. Maddux – jenž mimochodem řadu let pracuje v manželské poradně – téměř vůbec. Mají takové publikace vůbec vycházet? Chceme-li člověka chápat jako svobodnou bytost, musíme odpovědět kladně. Je pravda, že mohou do značné míry nabádat čtenáře k ne právě korektnímu jednání, přesto bychom měli nechat na čtenáři, zda tomuto nabádání podlehne a bude se řídit předkládanými návody. Pravdu má Gloria Beck, když říká: „Toto rozhodnutí můžete udělat jen vy sami“³⁸ či Werner Kroebel-Riel: „dokud je nebezpečné vědění přístupné jen několika málo lidem, do té doby se nemůže většina proti užití tohoto vědění bránit“³⁹ Hlavní přínos takových knih však lze spatřovat v něčem jiném: nabízí nám určitý pohled na společnost, v níž žijeme, a alespoň některé lidi vede k zamyšlení nad vlastním fungováním v ní.

Svět individuálních cílů je egocentrický. Druhý je zde vždy nástrojem pro mé cíle, já jsem naopak nástrojem jeho cílů. Tedy svět, kde je středem něco, co je teoreticky nevynečitelné – „já“, které je zároveň nástrojem jiného nástroje. Svět nástrojů, svět bez skutečných lidí.

7. Srovnání světa intersubjektivních vztahů se světem individuálních cílů

V průběhu práce jsme popsali dva světy, nebo, chcete-li, dva ideální modely vztahů mezi jednotlivci. Prvním byl svět intersubjektivních vztahů, reprezentovaný filosofií Emmanuela Lévinase, kde je kladen důraz na

³⁸ Beck, Gloria: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (str. 10)

³⁹ Beck, Gloria: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (str.8)

odpovědnost za druhého; druhým je svět individuálních cílů, kde tato odpovědnost představuje spíše zbytečnou přítěž a nejdůležitější jsou individuální zájmy jedince. Právě tato odpovědnost má při porovnávání obou světů zásadní význam. Pokusíme se ukázat, že jsou tyto světy protichůdné i v jiných aspektech, přestože všechny vychází ze základního přístupu k druhému. Dále se pokusíme ukázat, jak oba modely fungují v prostředí rozhovoru a jak ovlivňují jeho kvalitu. Je přitom třeba mít na paměti, že jde pouze o ideální modely. V rámci rozhovoru si sice můžeme představit fungování jejich aktérů pouze podle jednoho či druhého modelu, ale u reálných rozhovorů bychom mohli očekávat spíše inklinování k jednomu z nich, než jejich delší dobu trvající bezpodmínečné přijetí.

SROVNÁNÍ Z HLEDISKA BLÍZKOSTI K DRUHÉMU

V rámci světa interpersonálních vztahů přistupujeme k druhému jako k lidské bytosti, za níž přijímáme v podstatě bezvýhradnou odpovědnost. Svět individuálních cílů je naopak světem plným manipulace, která je, jak jsme se pokusili ukázat, odmítáním této odpovědnosti. Pro Lévinase je právě odpovědnost za druhého onou etikou, která je základem bytostného určení člověka; svět individuálních cílů je tedy z tohoto pohledu světem, jenž postrádá etiku a s ní také skutečné lidství. Důležité je také to, že Lévinas považuje odpovědnost za druhého za základ interpersonálního vztahu. Tvář, jako to, co nazýváme „druhý“, totiž není ničím, co bychom mohli poznat. Pro Lévinase je poznání druhem podmanění. Druhého nikdy nemůžeme vlastnit, jako můžeme vlastnit různé věci. Vztah k druhému – „blízkost“ je přímým důsledkem přijetí odpovědnosti, ne vzájemného poznávání. Přistoupíme-li na „vztahový model“ světa individuálních cílů, pokoušíme se právě o vlastnění – druhého „zvěčňujeme“ tím, že z něj děláme nástroj. Pokoušíme se poznat, k čemu by nám druhý mohl být užitečný, a této znalosti posléze využít při realizaci vlastních cílů. V tomto

světě se někdy hovoří o „odpovědnosti pouze za sebe“. Nejen u Lévinase je však odpovědnost v pravém slova smyslu odpovědností za druhého. Představíme-li si svět, kde jsou všichni, kromě jakéhosi prakticky neuchopitelného „já“ nástroji, ukáže se nám odpovědnost jako nutně neúplná, neboť sice jsem odpovědný za různé aspekty vlastního fungování, ale odpovědnost za druhého jako lidskou bytost zde nechávám stranou. Odpovědnost za svět je pro člověka vždy odpovědností za „lidský svět“. A lidský svět je vždy světem, kde se mnou musí být druhý. Toho však v rámci světa individuálních cílů prakticky popírám. Proto zde nemůžeme o takové „odpovědnosti za sebe“ hovořit jako o skutečné odpovědnosti. Člověk ve světě individuálních cílů by tedy byl člověkem bez skutečné (úplné) odpovědnosti, respektive člověkem popírajícím část své vlastní odpovědnosti. Pro účely této práce je však rozhodující odstup k druhému, který bychom v rámci světa individuálních cílů udržovali. Tento svět by tedy byl světem bez skutečné blízkosti. Je tohle to, co chceme?

ROZHOVOR V KONTEXTU OBOU SVĚTŮ

Základní přístup k rozhovoru ve světě interpersonálních vztahů jsme již probrali v páté kapitole. Rozhovor zde není prostředkem k dosažení pouze vlastních cílů, jde také o projevení vlastní přítomnosti ve smyslu „jsem tady pro tebe“. Vztah druhého k nosnému tématu rozhovoru je zde primární, stejně jako případné dosažení jeho cílů. V rámci světa interpersonálních vztahů se prostřednictvím rozhovoru nemůžeme prosazovat a našim názorům zde v podstatě dává hodnotu teprve druhý. Tento svět charakterizuje rozprávění. V rámci takového modelu tedy rozprava a rozhovor synonymicky splývají, neboť není ve světě, kde jsou všichni lidé v Lévinasovském služebném postavení, jiný typ rozhovoru uskutečnitelný. Tento svět je utopický. Všechny potřeby člověka, v rámci rozhovoru i mimo něj, by zde mohli obstarávat pouze druzí. Individualita

zde sama o sobě nemá žádný smysl. V rámci takového světa by bylo úplně jedno, s kým právě rozprávíme. Rozhovor by zde nesloužil k poznávání druhého, ale k potvrzení vzájemnosti. Šlo by o společnost, kde by vládli všichni a nikdo, kde by nebylo možné hovořit o specifické blízkosti, neboť by si všichni lidé byli stejně blízcí. Když by jedinec udělal chybu, a sám by si ji nebyl schopen uvědomit, byla by tato chyba „v zájmu lidskosti“ přijata. Tento svět musí „být jinde“, neboť se ukazuje jako nefunkční, i když pomíneme skutečnost, že osobní kvality jedince zde mají druhořadou roli a že zde chybí určitá zdravá konkurence, která pomáhá vytřídit nejlepší nápady, návrhy, atd. Autoritou je zde totiž, bez ohledu na své kvality, každý.

Obraz rozhovoru se drasticky promění, pokud se vrátíme do světa individuálních cílů. Zde se setkáme s mnoha různými typy rozhovorů – všemi, kromě skutečného rozhovoru - rozpravy. V rámci tohoto světa je rozprávění něčím zbytečným a z hlediska prosazení vlastních cílů zcela nevhodným. „Kdo je napaden neférovým člověkem, tomu bude jeho vlastní férový postup na nic.“⁴⁰ Manipulace je zde hojně používaná a „normální“. Jde o svět, kde je hlavní vytvářet dobrý dojem, přičemž v každém okamžiku sledujeme pouze vlastní cíle. Předstírání rozprávění je v rámci rozhovoru příkladem takového postupu. Jde o svět lidí, kteří „vědí, co chtějí“: „Možná nechcete vidět lidi jenom jako prostředky k nějakému účelu, možná je nechcete využívat, abyste z toho měli své výhody. Ale když nechcete mít v životě výhody, co potom chcete?“⁴¹ Osobní cíle jsou jediným, na čem opravdu záleží a rozhovor je zde nutné chápat jako příležitost jich dosáhnout, nebo se k nim alespoň přiblížit. Účelem vedení rozhovoru zde není druhý člověk ani rozhovor sám, ale prosazení vlastních názorů, ovlivnění druhého, jeho zesměšnění před ostatními, zastrášení,

⁴⁰ Beck, Gloria: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (str. 10)

⁴¹ Beck, Gloria: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (str. 10)

znejistění, nebo také vytvoření vlastního pozitivního obrazu, jeho připoutání k sobě, atd. – záleží na konkrétní situaci. Vždy však jde o snahu přimět druhé k pro nás výhodnému jednání. Není nutné používat k tomu manipulaci, často je to však velmi účinné, a proto výhodné.

8. Současná západní kultura: „náš svět“

Pokusili jsme se srovnat dva, v mnoha směrech protikladné, světy. Svět intersubjektivních vztahů se při bližším zkoumání ukázal jako prakticky neuskutečnitelný utopický model, čímž jsme potvrdili Lévinasova slova o „nepřítomnosti“ tohoto světa a „extrémnosti“ jeho „skutečného lidství“. Svět individuálních cílů se oproti tomu ukázal jako potenciálně funkční systém, který má světu, jehož jsme všichni součástí, – současné západní kultuře – o poznání blíže. Podle Madduxe a částečně také podle Glorie Beck bychom svět individuálních cílů mohli zřejmě označit za svět, kde žijeme. Pokusíme se ukázat, že tomu tak, alespoň prozatím, není. V našem světě stále existuje etika v podobě odpovědnosti za druhého. Pro většinu z nás je druhý zřejmě víc, než potenciální či aktuální nástroj našich individuálních cílů. Postoj těchto autorů se přesto ukazuje jako pochopitelný, neboť je velmi obtížné dokázat, že nemají pravdu. Ve světě individuálních cílů totiž z definice nejde pouze o manipulaci – rozhovor je chápán pouze jako jedna z vhodných situací pro její použití. Navíc zde nejde pouze o podlost, či „škození“ druhým. Naopak jsme na několika příkladech ukázali, že můžeme v rámci tohoto světa druhým skutečně pomáhat, zejména pomocí určitých manipulačních technik. Konečně vzpomeňme na Madduxe, pro nějž může být pro obě strany uspokojivě vyřešený konflikt prostředkem upevnění mezilidských vztahů. V tomto světě bychom zkrátka nemohli postrádat nic, kromě pocitu určitého

bezpečí, možnosti „beztrestně“ se svěřit druhému a s tím související skutečné blízkosti. Jde o svět plný napětí, kde projevení „slabosti“ (pokud nejde o jeden z prostředků cílené manipulace) může vést k velkým ztrátám.

To, co Lévinas označuje za „skutečnou blízkost“ je přijetím odpovědnosti za druhého. To však v rámci světa individuálních cílů může být překážkou, která nám brání dosahovat dalších cílů. Vztahy mezi lidmi, které běžně nazýváme „blízké“, by však mohli vznikat a trvat na základě oboustranné výhodnosti. Iluze blízkosti by pak mohla být důsledkem oboustranné manipulace. Zde můžeme vzpomenout na výrok C.G. Junga: „wirklich ist, was wirkt“⁴². Iluzivní blízkost by tedy mohla být považována za skutečnou, ale pouze do doby, než by se ukázal opak. Pro jednotlivce je však v tomto vztahu problém již vědomí toho, že druhého pouze využívá; pak mu musí stačit přesvědčení, že někomu na něm opravdu záleží (ne naopak), které však bude stále zastiňovat pochybnost, zda druhý nečiní totéž, co on sám. Odpověď na otázku: „Není to málo?“, necháváme na čtenáři. Staré přísloví „V nouzi poznáš přítele“ můžeme v tomto kontextu chápat jako určité varování. Přítel ve skutečné nouzi se totiž z potenciálně použitelného nástroje změnil na nepříjemnou přítěž. Všichni jsme (minimálně) slyšeli o případech lidí, kteří „dokud byli na výsluní“ měli spoustu takzvaných přátel. Když se jim z nějakého důvodu přestalo dařit, najednou byli na všechno sami. Takové případy by dávali zapravdu autorům popsaných „návodů“. Na druhou stranu se však poměrně často setkáváme s případy opačnými. Pomoc přátel a rodiny v těžkých životních situacích není ničím výjimečným a považovat takovou podporu ve všech případech za sledování vlastních cílů, natož pak za manipulaci, je přeci jen trochu přehnané. Mnozí lidé „nezištně“ pomáhající druhým, mohou takové pomoci ve skutečnosti využívat ve svůj prospěch. Vezmeme-li však v úvahu, že ve světě individuálních cílů jsou cíle jediné, o co ve skutečnosti

⁴² „Skutečné je to, co působí“

jde, ukáže se mnohá taková pomoc jako krajně nevýhodná. Člověku v mnoha případech nemůže přinést víc, než zmiňovaný dobrý pocit. Nebylo by, zejména v okamžicích, kdy reálně opravdu nemůžeme udělat více, než „být tu pro druhého“, mnohem výhodnější říci, že „stejně nemůžu nic udělat“ a čas strávený tímto prodléváním v blízkosti druhého věnovat dosahování dalších ze svých cílů? Přesto však lidé často volí první variantu. To nasvědčuje tomu, že náš svět není identický se světem individuálních cílů.

NEZIŠTNÁ POMOC DRUHÝM (ALTRUISMUS) Z POHLEDU EVOLUCIONISMU

Tento náš závěr však zpochybňují v posledních letech velmi populární teorie, v jejichž rámci téměř vše, včetně fungování člověka ve společnosti, můžeme popsat a vysvětlit pomocí principů „univerzálního darwinismu“.

Významným dílem této oblasti lidského bádání je kniha *Sobecký gen* od Richarda Dawkinse. Základní myšlenkou této revoluční publikace je fakt, že evoluce probíhá jako soutěž mezi jednotlivými geny, jejichž jediným cílem je být úspěšně předány do další generace. Organismy, které jsou tvořeny s pomocí mnoha spolupracujících genů, představují jejich nositele (*vehicles*). Geny jsou aktivními *replikátory*, které ovlivňují své šance na opětovné kopírování. *Vehikly* zprostředkovávají interakci replikátorů s okolím a také zajišťují jejich ochranu. Činnost organismu je tedy řízena geny. Podstatou života je „soutěž rozdílně přežívajících replikátorů“⁴³. Geny označujeme za „sobecké“⁴⁴ právě proto, že směřují k jedinému cíli – šířit se a tím přežít. Na základě této teorie můžeme vysvětlit péči o příbuzné jako péči o vlastní geny – nejde tedy o nezištné jednání ve prospěch druhého, které nazýváme altruismus. Ostatně nejde ani

⁴³ Dawkins, Richard: *Sobecký gen*, Praha: Mladá fronta, 1998 (str. 192)

⁴⁴ Že jsou geny „sobecké“, je jim „něco jedno“, „chtějí“, atd. jsou pouze zkratkovité metafory, které v žádném případě nelze pojímat v běžném smyslu slova. Podobně „memy“ u Blackmoreové i samotného Dawkinse.

o jednání, neboť to předpokládá svobodnou vůli jednajícího, nikoliv instinktivní puzení způsobené geny.

Na základě této teorie vznikla i kniha M. Ridleyho Červená královna, kde se setkáme se základní tezí, že „sexualita stála v centru evoluce lidského druhu“⁴⁵. Člověk je naprogramován k jedinému cíli – reprodukci, a jeho chování je prostředkem k jejímu naplnění. Samotná možnost tvořivého myšlení, kterou nám dává náš mozek je důsledkem evoluce lidského druhu, která se díky pohlavnímu výběru, v podstatě náhodou, ubírala tímto směrem. Ridley jednoznačně hovoří o neexistenci zvířecího altruismu. U člověka je však opatrnější, neboť právě lidská svobodná vůle člověku umožňuje takové jednání. Nejen ona, ale také různé kulturní vlivy (které vznikají společně s lidskou přirozeností působením evoluce) mohou altruistické chování vyvolávat a podporovat. Přesto hovoří o jeho nevýhodnosti. V poslední kapitole se setkáváme se zajímavým postojem k morálce, která nemůže dle autorových slov vycházet přímo z lidské přirozenosti, ale je důsledkem učení (kultury). K tomuto závěru se ještě vrátíme.

Posledním dílem, které by, vzhledem k tématu, mohlo být pro tuto práci nejpřínosnější je Teorie memů od Susan Blackmoreové. Jde o publikaci, která v mnohém navazuje na Dawkinse. Gen je replikátorem zajišťujícím biologický přenos. Jednotkou *imitace*, tzn. kultury, je replikátor jiné podstaty, ale “chovající se” podobně jako “sobecké geny” – *mem*. Memy se samovolně, pomocí imitace, šíří mezi mozky, spojují se do skupin (memplexů), vzájemně kooperují a jakožto plnoprávné replikátory se šíří nazávisle na tom, jaký prospěch to přinese genům. K pojmu imitace je zapotřebí říci, že jde o *imitaci v širším smyslu*. Nejde tedy jen o přesnou nápodobu. Autorka v této souvislosti uvádí příklad šíření příběhu, kdy již

⁴⁵ Ridley, Matt: *Červená Královna: sexualita a vývoj lidské přirozenosti*, Praha: Mladá fronta, 1999 (str. 9)

zachycení a zapamatování jeho hlavní myšlenky je imitací. Náš život je zcela prostoupen memy. Jsou vším, co se takto chápanou imitací přenese od jedné osoby k jiné. Stejně jako genům jim jde pouze o to, aby se šířily při každé příležitosti. Existují memy užitečné, neutrální i škodlivé, ale všechny mají stejný cíl a všechny se šíří stejným způsobem. Proto je lze považovat, stejně jako geny, za *“sobecké”*.

V knize se setkáváme s několika teoriemi altruismu: Hamilton vypracoval teorii příbuzenského výběru. Ta vysvětluje altruismus u blízkých příbuzných tak, že příbuzní s námi mají velkou část společných genů a pomoc příbuzným je poměrně efektivní možnost pro jejich zachování (rozšíření). Trivers rozvedl původní Darwinovu myšlenku v teorii reciprokého altruismu. Pomoc druhému je v této teorii příslibem jeho pomoci v případě, kdy ji budeme potřebovat. Teorie her ukázala možnost vzniku kooperace a vzájemné solidarity při sledování ryze individuálních zájmů. Sociobiologie altruismus v pravém slova smyslu popírá, neboť jedinci *“sledují”* zájmy svých genů⁴⁶. Memetické vysvětlení altruismu se opírá o psychologické poznatky o tom, že se lidé nechají spíše ovlivnit lidmi, které mají rádi. Altruistické, kooperativní a velkorysé chování by tedy mělo patřit k úspěšným memům. *“Altruističtí lidé jsou oblíbeni, oblíbení lidé jsou častěji imitováni, a jejich memy se tudíž šíří víc než memy nealtruistických lidí.”*⁴⁷ Mem pro altruismus se šíří společně s ostatními. Tak se altruistické chování šíří ve společnosti. Autorka dodává: *“... možná jsme díky memům méně sobečtí než bychom byli bez nich.”*⁴⁸

Závěry, které nám nabízí tato evolucionistická díla, by tedy částečně potvrzovaly představu o našem světě, jako o světě cílů. Tyto cíle však, zejména podle Dawkinse a Blackmoreové, nejsou výsledkem svobodné

⁴⁶ Zvířecí altruismus neexistuje; jemu podobné projevy lze vysvětlit působením sobeckých genů

⁴⁷ Susan Blackmoreová: Teorie memů (Kultura a její evoluce); Portál 2001; str. 185

⁴⁸ Blackmoreová, Susan: Teorie memů (Kultura a její evoluce); Portál 2001; str. 190

vůle jedince, ale působení určitých replikátorů, jejichž nástroji jsou všichni lidé. Jedinec je zde v první řadě nositel replikátorů, teprve sekundární je zde identita člověka, jeho myšlení, způsob vnímání, či vůle. Cílem této práce však není zkoumat podstatu „jsoucna jménem člověk“. Pro naše účely postačí, když si znovu povšimneme základního či „přirozeného“ přístupu k druhému, s nímž se v rámci těchto děl setkáváme. Druzí jsou zde v horším případě konkurencí, v lepším případě prostředkem pro naše cíle (či cíle našich replikátorů, což je v tomto případě totéž). Altruistický přístup k druhému je zde zcela vyloučen (Dawkins), nebo jde o pro jedince nevýhodný důsledek působení kultury (Ridley), případně jde o přímý důsledek působení replikátorů na svého nositele – člověka (Blackmoreová). Takový přístup nazývá Jaro Křivohlavý v knize *Pozitivní psychologie „univerzální egoismus“*, tedy názor, že za každým jednáním vždy stojí zájem jednajícího jedince. V podkapitole nazvané „empatie a altruismus“ tvrdí, že altruismus můžeme zkoumat pouze za předpokladu, že tento názor neplatí⁴⁹. Univerzální egoismus však rozhodně platí ve světě individuálních cílů a – jak se ukazuje – tento přístup se předpokládá i v jiných světech; všude kde vládne univerzální darwinismus.

Jak můžeme, navzdory četným teoriím a příkladům, které je potvrzují tvrdit, že náš svět není takový, jak ho zřejmě chápou R.B. Maddux a Gloria Beck (a společně s nimi mnozí další)? Proč by náš svět měl být něčím víc než světem individuálních cílů? Minimálně proto, že bychom jinak nebyli schopni zdůvodnit, proč mají slova jako etika, slušnost, férovost, dobro, atp. stále tak pozitivní konotace. Kdybychom předpokládali, že v dnešním světě všichni chápou druhé jako konkurenci nebo potenciální či aktuální nástroj vlastního prospěchu, bylo by použití takových slov v jakémkoli kontextu spíše něčím, co budí podezření a nedůvěru, než navozuje příjemné

⁴⁹ Křivohlavý, Jaro: *Pozitivní psychologie: radost, naděje, odpouštění, smiřování, překonávání negativních emocí*, Praha: Portál, 2004 (str. 157n)

pocity. Každý dostatečně chápavý člověk by byl v situaci osoby, která byla okradena slušně vyhlížejícím mladíkem, jenž jí, poté co jí řekl, že jí na ní záleží, sprostě okradl. Taková osoba bude v situaci, kdy tato slova uslyší příště, bezesporu mnohem opatrnější. Spíše než pozitivní pocity v ní alespoň nějakou dobu budou vyvolávat obavy a negativní asociace. K tomu sice dochází, ale alespoň zatím nejde o obecný trend. V situacích, kdy lidé udělají něco dobrého bezmyšlenkovitě, nebo pouze proto, že „se to má“, hovoříme spíše o morálce, než o sledování individuálních cílů. V takové situaci sice můžeme sledovat vlastní cíl (např. být morální či tak působit), ale i v případě, že by tomu tak bylo, již budeme jen stěží mluvit o „výhodnosti“ či světě bez etiky. V okamžiku, kdy se někdo vrhne do ledové řeky pro cizí topící se dítě, přičemž riskuje vlastní život, nemůžeme hovořit o prospěšnosti pro vlastní geny, ani o výhodnosti takového jednání. Záchrana dítěte může být v danou chvíli individuálním cílem zachránce. Riskuje však, že to bude poslední cíl, o který se pokusí. Zde budeme spíše než o cíli hovořit o skutečné odpovědnosti, která ani tím, že jí někdo třeba označí za „šílensství“, neztrácí nic na své kvalitě. Svět individuálních cílů je světem, kde se něco takového nemůže přihodit. V našem světě se podobné věci, byť zřídka, dějí. Navíc si je třeba všimnout, jaké pocity ve většině lidí vyvolávají; málokdo sám v sobě označí daného zachránce za „hlupáka, který neví, jak to chodí“. Veřejná prezentace takového názoru by pak právem vyústila ve „společenskou popravu“.

Podobné příklady můžeme najít i v prostředí rozhovoru. Můžeme chápat člověka, jenž v rámci rozhovoru raději ustoupí, neboť cítí blízkost konfliktní situace za všech okolností za člověka s nedostatkem odvahy a sebevědomí (Maddux), nebo za šikovného manipulátora, jenž právě užívá jednu ze svých technik (Beck)? Nemůže prostě ustoupit proto, že mu jeho osobnostní rysy, vyznění, atp. ve vytvoření konfliktu brání i v situaci, kdy zdaleka nevyčerpal své argumenty (a dobře to ví) a druhého se nemusí

v nejmenším obávat? V podobných situacích může opět sledovat své cíle, ale, přestože pouze v některých případech, znovu zde cítíme přítomnost odpovědnosti za průběh vzájemné interakce – odpovědnost za druhého. Ve světě individuálních cílů by byl takový člověk vždy považován za poraženého, v našem světě však může někdy být také vítězem (srov: „Moudřejší ustoupí“).

V našem světě, byť v omezené míře, stále hovoříme s lidmi, z nichž zřejmě nebudeme mít žádný prospěch (ve světě individuálních cílů bychom to považovali za ztrátu času). Mnozí z nás nejen v těžkých situacích vyhledávají blízkost přátel, partnerek, partnerů či rodiny, kterých si cení jako lidí, jimž se mohou „svěřit“ – lidí, od nichž neočekávají, že zneužijí to, co jim řeknou, ale od nichž očekávají podporu. Tito lidé takovou podporu často poskytnou, přestože to pro ně nemusí být v dané chvíli ani v budoucnu nijak výhodné. Činí tak proto, že sledují vlastní cíle a selhal jejich odhad, nebo zkrátka cítí odpovědnost za blízkou osobu?

Základní rozdíl mezi světem individuálních cílů a světem, kde žijeme, nespočívá v tom, že bychom zde byli méně individualističtí, měli méně cílů, nebo byli více „podřízení druhým“, ale v tom, že zde ještě stále existuje skutečná odpovědnost, k níž neodlučitelně patří odpovědnost za druhého. V osobních vztazích je ji většina lidí schopna alespoň částečně přijmout, což představuje základ skutečné blízkosti mezi lidmi. V jiných oblastech našeho života se často, ale také ne nutně, setkáváme častěji se znaky světa individuálních cílů jako světa bez této odpovědnosti.

OBCHOD A REKLAMA

Oblast obchodu nám může poskytnout takový příklad. V zájmu stručnosti zde nebudeme hovořit o jeho prospěšnosti a nebudeme popisovat jeho ekonomické pozadí. Zaměříme se na dvě strany (pro zjednodušení můžeme předpokládat dvě osoby, které se neznají), které mají vyjednat určité, pro ně co nejvýhodnější, podmínky. Základní postoj k druhému je zde za normálních okolností poněkud rozporuplný. Je pro nás na prvním místě právníkem osobou, až na druhém místě člověkem. V rámci takového rozhovoru se od nás neočekává přijetí odpovědnosti za druhého a ani my s něčím takovým nepočítáme. Druhého v dané chvíli automaticky zvětčujeme - je nástrojem našich cílů. Pokusy o manipulaci druhým jsou zde očekávané a dobrý obchodník jim umí zabránit. Ne však vždy. Zde přichází v úvahu užití madduxovských metod jednání či použití určitých manipulativních technik. Důležitý zde totiž není vztah mezi účastníky rozhovoru, ale výsledek jednání⁵⁰ - v rámci takového rozhovoru jde často jen o dosažení cílů. Nebezpečí spočívá v tom, že spolu ve skutečnosti hovoří dva lidé, ale situace jakoby vyžaduje, aby se tak nechovali. Určité vystupování, které se při takových jednáních očekává, se zdá mimo jiné být také jistým připomenutím toho, že spolu stále jednají dvě lidské bytosti (podobně úsměv, pozdrav a potřesení rukou při setkání a loučení, atd.). Účastníkům takového rozhovoru může velmi vyhovovat skutečnost, že se v jeho rámci „mohou starat jen o sebe“, jinými slovy nést odpovědnost pouze za sebe (ve smyslu „já“ i „my“ - firma, společníci, atp.). Zjistí totiž, že jim takovýto postoj k druhému otevírá více možností. Na druhém záleží pouze pokud (a dokud) nám může být nápomocný. Potřebnost oborů jako

⁵⁰ Srov. Sokol, 2002 (str. 124n)

etika podnikání lze spatřovat právě v uvolnění určitých přirozených lidských zábran, které často provází „zvěcnění“ druhého.⁵¹

Reklama je součástí života, která je téměř nerozlučně spjata s manipulací. Jedním z jejích hlavních úkolů je sice informovat, že je určitý produkt či služba k dispozici, ale zde její působnost zdaleka nekončí. Svět reklamy je přehlídkou rozmanitých druhů manipulace. Celé týmy psychologů a dalších odborníků se zde stále snaží vymýšlet nové způsoby, jak reklamu vystavět, aby zaujala a přesvědčila co nejvíce lidí. V psychologii reklamy platí zásada, že žádná, byť sebelepší reklama nedokáže přesvědčit všechny. Proto se zde hovoří o cílové skupině, kterou je třeba co nejpřesněji definovat a konkrétní reklamu směřovat na ni. Často slyšíme, že reklama je nástrojem prodeje. To je omyl. Nástroji prodeje jsou lidé. Úspěšná reklama svědčí o tom, že se jejich tvůrcům podařilo tyto nástroje správně použít. Je třeba mít na paměti, že reklama ovlivňuje každého. Rushkoff hovoří o třech úrovních reakcí na nátlak: tradicionalisté jsou lidé, které lze ovlivnit pomocí nejjednodušších manipulativních technik; sofistikované publikum jednoduché manipulace prokoukne, ale při apelu na jejich „inteligenci znalců“ je lze ještě snáze (a trvaleji) ovlivnit pomocí skrytých manipulací; třetí skupinu tvoří lidé, kteří nesnáší vše, co nese stopy manipulace, proto je lze manipulovat pouze tak, že předstíráme „jednání na rovinu“. Skutečnost, že působí na všechny lidi, dává reklamě velkou moc (a tomu odpovídající finanční hodnotu). Proto je etika reklamy asi nejvýznamnějším odvětvím etiky podnikání a použití reklamy u nás i ve většině civilizovaného světa omezuje celá řada zákonů.

Náš svět se podle očekávání ukazuje jako mnohem složitější než teoretické modely, jimž jsme se věnovali v páté a šesté kapitole. K těmto

⁵¹ Srov.: Sokol, Jan: *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*, Praha: Vyšehrad, 2004 (str. 35n)

modelům se v rámci našeho života můžeme různě přibližovat a viděli jsme, že zejména svět individuálních cílů je některým oblastem našeho života velmi blízký. V rámci našeho světa můžeme hovořit o výhodnosti a účinnosti manipulace, zároveň se zde setkáváme s odpovědností za druhého, či „bytím pro druhého“. Jde o svět, kde „etika“ dosud není prázdný pojem. Pokud bychom měli tento model zpochybnit, museli bychom nejvíce bezohledné a cynické jedince prohlásit za ty, kteří toho o povaze naší společnosti ví nejvíc. Není to nemožné, ale také to, vzhledem k některým zmíněným a mnoha dalším ukazatelům, není třeba předpokládat. Alespoň zatím.

9. Nebezpečí manipulace pro současný svět

Viděli jsme, že užívání manipulace může být velmi účinné a, pokud je určitá manipulativní technika provedena správně, přínosné pro manipulátora. Prospěch pro manipulanta zde je vždy sekundární, ale v mnoha případech s ním sám manipulátor počítá. Sugestivní otázka Glorie Beck: „proč nedosáhnout mistrovství v tom, co je tak běžné?“ není něčím, na co bychom mohli odpovědět jednoznačně. Nabízely by se odpovědi jako: „protože manipulace je zlá“, ale ukázali jsme, že to není pravda, alespoň ne ve všech případech. Žádná manipulativní technika však není eticky nezávadná. Náš pohled na člověka jako na nástroj (jeho „zvěčnění“) je totiž problematický sám o sobě. Druhým souvisejícím problémem je to, že užití manipulace předpokládá udržení potřebného odstupu (hierarchický odstup). Pro její úspěch musí jít skutečná blízkost mezi lidmi stranou.

Specifická forma manipulace, kterou jsme se v předcházejícím textu zabývali nejvíce – předstírání rozprávění - s sebou také nese určitá rizika, přestože jde o techniku, která je sama o sobě pozitivní. Lze ji totiž chápat

jako předstírání skutečného zájmu o druhého, respektu k němu, atd. Dokud druhý netuší, že byl manipulován, je pro něj všechno v pořádku. Problém se však objevuje v okamžiku, kdy se ukáže, že byl takový zájem či respekt pouze předstíraný. Někdejší manipulát si totiž může (a často se tak děje) v takovém okamžiku vytvářet určité asociace, které ho před podobným jednáním ze strany většiny lidí varují, zejména pokud byl určitým způsobem působením manipulátora poškozen – podobné jednání se zkrátka pro danou osobu stává podezřelé. Tomu se nelze divit. Každý z nás se ostatně již někdy stal obětí podobné manipulace a nejednou poté vyslovil okřídlenou větu „příště budu chytřejší“. Jenže taková „chytrost“ může být tím, co nám brání přijímat odpovědnost za druhého, na někoho se spolehnout, zkrátka být si s druhým skutečně blízky. Podobně je tomu u každé manipulace, která působí na druhého pozitivně, přičemž je založena na falešném přesvědčení manipulanta, že manipulátorovi jde především o něj. Pokud taková manipulace není odhalena, nebude mít na společnost žádné negativní dopady. O to horší jsou pak důsledky jejího odhalení. Zneužití důvěry, zrada, nedodržení daného slova a podobné fenomény jsou nejen v naší kultuře obvykle považovány za mnohem horší než otevřené projevy nepřátelství. Falešný přítel je horší než nepřítel právě proto, že nás zpravidla lépe zná a útok od něj neočekáváme, takže nám může více ublížit⁵².

Nejjednodušší obrana, která se proti takovým zklamáním nabízí, je od druhých zkrátka nic neočekávat. Druhé považovat za lidi, kterým záleží pouze na nich samotných (na splnění jejich cílů). Skutečně se denně setkáváme s lidmi, kteří nám tvrdí, že „se už tolikrát zklamali“, že „už ví, jak to chodí“, proto se spoléhají pouze na sebe. „Svět je zkažený“, proto za nikoho „nemá cenu“ přijímat jakoukoli odpovědnost. Každá blízkost je

⁵² To je jeden z důvodů, proč je v rámci naší společnosti upřímnost, poněkud paradoxně, zpravidla kladně hodnocenou vlastností, alespoň na teoretické rovině. V praxi často může přerůst v netaktnost, neomalenost, či nepřátelství, ale u daného člověka alespoň „víme, na čem jsme“

iluzorní výplod naší fantazie, přání je zde otcem myšlenky, proto je nesmírně nebezpečné někoho si příliš „pouštět k tělu“. Nikomu nejde o nás, každému jde pouze o sebe.

S takovým chápáním druhých jsme se setkali ve světě individuálních cílů. Z velké části může vznikat jako důsledek negativních zkušeností s různými podobami manipulace. Právě v tomto můžeme spatřovat skutečně negativní působení i „dobře míněných“ manipulací na současnou společnost. Manipulace manipulanta jakoby „vyzývá k nedůvěře“. Problematičnost popsaných návodů (Beck a Maddux) a částečně také evolucionistických publikací (Dawkins, Ridley a Blackmoreová), není v tom, že nás upozorňují na to, že jsou lidé řízeni převážně svými individuálními cíli. To ostatně každý přemýšlivý člověk západní kultury dávno ví, nebo alespoň tuší. Problematické je to, že nás, lhostejno zda vymezováním „lidské přirozenosti“ nebo popisem situací, kdy jsme manipulováni, staví před určitou zdánlivě jasnou volbu: můžete fungovat jako ostatní, nebo můžete být jejich obětí. Gloria Beck a Maddux (a možná stovky dalších) nám, ve svých publikacích poskytnou návod jak „nebýt obětí“. Pokud se budou lidé těmito návody skutečně řídit, můžeme se zakrátko skutečně ocitnout ve světě, kde nebude existovat žádná „střední cesta“. Výše uvedená teze: „Když ale budou techniky manipulace s lidmi (...) přístupné všem, a každý si je bude moci vyzkoušet, pak bude obětí pouze ten, kdo se neinformuje.“⁵³ tedy může znamenat také to, že pokud se všichni „informují“ a budou podle takových návodů postupovat, bude náš svět skutečně světem individuálních cílů – světem odpovědnosti pouze za sebe, světem bez skutečné blízkosti, utilitaristickým světem plným samoty. Obětí pak nebude „ten, kdo se neinformuje“, ale naše společnost v současné podobě.

⁵³ Beck, Gloria: Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik, Praha: Grada, 2007 (str. 8)

10. Možný přínos Lévinasovy filosofie pro současný svět

Ukázali jsme, že výhodnost manipulativního postoje k druhému může vést k častému používání manipulace, které může způsobit značné odcizení lidí. Manipulace však není něčím, co bychom z našeho světa mohli vymýtit. S přítomností manipulace musíme počítat. Svět intersubjektivních vztahů je, jak jsme ukázali, světem bez manipulací. Je tomu tak proto, že je zde druhý svrchovaný a individuální potřeby a cíle nemají ve vztahu k druhému význam. Úloha „já“ v tomto Lévinasově modelu spočívá pouze v tom, že je nositelem odpovědnosti za druhého. Tento model je však pro samotného Lévinase něčím nepřítomným, a, jak jsme ukázali, pro společnost prakticky nepoužitelným. To však neznamená, že nemá Lévinasova filosofie s dnešním (či „reálným“) světem nic společného.

Klíčovým pojmem, s nímž Lévinas ve vztahu k druhému pracuje, je odpovědnost. Ta je ve svém základě odpovědností za druhého. Tuto odpovědnost za druhého v našem světě někdy přijímáme, když rodiče cítí odpovědnost za své děti, nebo když se cítíme odpovědní za svou rodinu, přátele, či obecněji za svět, v němž žijeme. Lévinas hovoří o tom, že nám taková odpovědnost automaticky připadne, přičemž je jedno, zda ji odmítáme či o ní vůbec nevíme – zkrátka ji v každém případě máme. Svět individuálních cílů jsme mimo jiné charakterizovali jako svět, kde tuto odpovědnost popíráme. Pokud tak činíme, podle Lévinase odmítáme⁵⁴ svou základní lidskou úlohu – popíráme svou lidskou podstatu, nebo na ni jakoby „zapomínáme“. Přihlášení se k této stále přítomné odpovědnosti je tím, co člověka přibližuje jeho podstatě - „skutečnému lidství“. Důležité je, že zaujetí lévinasovského „služebního postavení“ v reálných

⁵⁴ Lévinas v knize *Etika a nekonečno* hovoří o tom, že odpovědnost za druhého nemohu odmítnout. Je tomu tak proto, že bychom potom nebyli ničím, neboť tato odpovědnost je tím, co ustavuje „já“. Odmítnutí základní lidské úlohy tedy v pravém slova smyslu není možné. V rámci této práce tedy nemůžeme tento termín chápat v absolutním významu; odmítnutí je zde „odmítnutím něco udělat“, nikoli zrušením existence něčeho.

podmínkách nemusí mít nic společného s podřízeností. Znamená pouze to, že v určitých chvílích přijímáme za svůj úkol to, abychom zde „byli s druhým“, abychom mu dali najevo, že „jsme tady pro něj“, když bude třeba. Právě v těžkých chvílích, které mohou potkat každého, se pak může ukázat, kdo odpovědnost za druhého skutečně přijal. Nejde o to, že bychom měli obětovat všechny své cíle ve prospěch druhého, ale o to, abychom naše cíle volili také s ohledem na druhého jako svébytnou lidskou bytost⁵⁵. Druhý zde nemusí být „nad námi“, ale musí být ve výše popsaném smyslu respektovaný. Je svébytnou lidskou bytostí s vlastními cíli a potřebami. V takovém vztahu sice může být druhý občas nástrojem pro naše další cíle, ale tyto cíle musíme volit s ohledem na něj samotného jako na lidskou bytost, nejen nástroj, který nám má sloužit – Lévinas by zřejmě společně s námi řekl, že nesmíme zapomínat na odpovědnost, kterou za něj máme. Takto bude respekt k druhému jako lidské bytosti přirozeně omezovat výběr a rozsah našich manipulací. Ten, kdo zažil pocit skutečné blízkosti s druhým, pak může být překvapen tím, že to je takové dokonce i „výhodné“. To však není to nejpodstatnější.

V tomto bodě bychom mohli skončit, kdyby zde nebyly individuální cíle druhého, které žádnou blízkost nemusí připustit. Již víme, že pro nás přijetí odpovědnosti za druhého může představovat určité riziko: Co když on tuto odpovědnost popírá a pouze předstírá, že ji k nám cítí také? Co když nás v důsledku toho chápe jako lépe použitelný nástroj svých žádným respektem neomezených cílů? Nestáváme se v tuto chvíli tím, co Gloria Beck nazývá obětí? Odpověď je jasná – ano, stáváme. Od pěkných, ale nereálných lévinasovských modelů se tedy můžeme vrátit zpět do reality: „kdo je napaden neférovým člověkem, tomu bude jeho férový postup na

⁵⁵ Člověk pochopitelně nemůže být naším cílem. Zde je třeba spojení „druhý jako svébytná lidská bytost“ chápat jako soubor jeho

nic⁵⁶. Takový postoj by zřejmě zaujali autoři a další lidé, kteří tvrdí, že žijeme ve světě individuálních cílů a pravděpodobně by se zaradovali, že se zase jednou ukázalo, že mají pravdu. Jenže to není tak jednoduché. Dostáváme k tomu, co Lévinas nazývá „nesymetričnost intersubjektivního vztahu“. Právě to má na mysli, když říká: „reciprocita je jeho věc“⁵⁷. Dále hovoří o tom, že odpovědnost za druhého musíme jako lidé přijmout, i kdyby nás to mělo stát život. Jiná cesta ke skutečné blízkosti než podstoupení určitého rizika totiž nevede. My však nemusíme chodit tak daleko, neboť máme k dispozici místo, kde se můžeme setkat s druhým, aniž bychom zde běžně riskovali život – rozhovor.

11. Rozhovor jako místo setkávání

Zde se teprve ukazuje zásadní význam rozhovoru pro člověka jako člena určitého společenství. S velkou částí lidí, které považujeme za přátele, tedy blízké osoby, jsme se nesečkali přímo v porodnici, ale až v průběhu našich životů. Jakým způsobem však došlo k tomu, že jsou nám dnes blízcí?

Osobnostní vlastnosti druhého člověka nejsou na první pohled zřejmé a proto je musíme odvozovat z pozorovatelných charakteristik, vzhledu a chování. Tím se podrobně zabývají atribuční teorie⁵⁸. Poznat osobnost druhého podle jeho vzhledu a chování je nemožné, přestože se typologie a různé teorie neverbální komunikace někdy pokouší tvrdit opak. Poznat druhého je nesmírně obtížné i v prostředí rozhovoru, přesto se zde můžeme tomuto poznání přiblížit nejvíce. Ne náhodou často slýcháme otázku:

⁵⁶ Beck, Gloria: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007 (str. 10)

⁵⁷ Lévinas, E.: *Etika a nekonečno*, Praha: Oikoyomenh, 1994 (s. 183)

⁵⁸ Bocelková, Eva; Červenka, Jan: *Podle sebe soudím tebe?: Porovnání míry extraverte posuzovatele a jeho odhadu extraverte u druhých*; Seminární práce pro předmět Metody sociální psychologie – FF UK

„Jaká/ý je“, následovanou odpovědí: „Nevím, ještě jsem s ní/m nemluvil“. Vzhled a chování určitého člověka a skutky, které vykonal (či které nám někdo řekl, že je vykonal) jsou určitě něčím, co má na naše chápání druhého vliv. Teprve na základě skutečnosti, že jsme se s ním „o něčem bavili“, na základě kvality rozhovoru s ním, usuzujeme na jeho „skutečnou“ povahu. To sice může být velká chyba, protože druhého nepoznáme ani prostřednictvím rozhovoru (srov. Lévinas), ale v lidské společnosti jde o běžný jev. Právě proto, že je rozhovor takovým místem setkání, kde druhého vždy do určité míry hodnotíme a on hodnotí nás, může být tak důležité „působit dobře“. Rozhovor však není jen místem, kde se můžeme něco dozvědět, pobavit se, atp., ale může jít o poněkud rizikové prostředí. Sokol hovoří o tom, že je rozhovor v mnoha směrech podobný jazykové hře, ale od hry se v jednom zásadním aspektu liší: „Výsledek hry je a zůstane čistě symbolický a do okolního života se nepromítá, kdežto řečová "hra" může mít důsledky velice závažné: dohody, smlouvy i soudní rozsudky jsou výsledkem řečového jednání, rozhovoru.“⁵⁹ Proto na výsledku rozhovoru záleží a je velmi výhodné jeho průběh kontrolovat, třeba i s použitím manipulací. Záleží však na tom, čeho se rozhovor týká. Při obchodním jednání, kde na tom, co vyjednáme závisí osud firmy, budeme k partnerovi v rozhovoru zřejmě přistupovat jinak než k příteli, s nímž u kávy mluvíme o hudební skupině, na jejímž koncertě jsme oba byli. Většinou není výsledek rozhovoru životně důležitý, přestože některá témata pro nás mohou být „srdeční záležitostí“. V rámci rozhovorů, kde není jeho výsledek zásadní, však máme příležitost sblížit se s druhým. Zde máme příležitost k rozprávění, které s sebou i zde nese rizika (druhý nás může považovat za slabého, může zavést rozhovor k pro nás nepříjemnému tématu, atp.), ale více než cokoliv jiného je nabídkou, pozváním do

⁵⁹ Sokol, Jan: *Filosofická antropologie – Člověk jako osoba*, Praha: Portál, 2002 (str. 124)

rozpravy. Rozprávěním potvrzujeme svůj závazek – přijetí odpovědnosti za druhého – což se nám, zejména pokud jsou rozhovoru přítomny i další osoby, vůbec nemusí vyplatit. Neriskujeme život, ale určité riziko podstupujeme. Nenutíme, ale nabízíme. Rozprávění můžeme chápat jako určitou nabídku blízkosti v rámci rozhovoru, jenž, jak víme od Sokola, není zcela oddělený od našeho života. Blízkosti, která nemusí být nabízena vždy a každému, a která možná často nebude přijata. Znamená to pro nás pouze to, že se vzdáváme svého nároku na vedení rozhovoru. Jestli druhý učiní totéž, necháváme pouze na něm. Zde se v rámci rozhovoru znovu setkáváme s lévinasovským postojem k druhému. Jeho poselství pro moderní svět zní: „buďte podřízení všem a za všechny jejich chyby neste plnou odpovědnost, protože jinak nebudete lidští“. Spíše může jít o výzvu k tomu, abychom nečekali, až nám druzí nabídnou svou blízkost, ale abychom ji, bez ohledu na rizika, nabízeli jako první. A rozhovor je místem setkání s druhým, kde k tomu máme ideální příležitost.

12. Závěr

V průběhu našich životů často vedeme rozhovory na různá témata. Pokusili jsme se ukázat, že rozhovor není vždy nutné vést směrem, který vyhovuje nám. V rozhovoru (tedy také v životě) jsou rizika takového počínání, vzhledem k všudypřítomnosti ne pouze pozitivně působících manipulací, něčím, s čím je třeba počítat. Mnozí to již pocítili „na vlastní kůži“. Máme tedy dvě možnosti: první je poměrně časté přizpůsobení se „daným podmínkám“ – postup doporučovaný Madduxem, Beckovou a možná tisíci lidí, kteří již „ví, jak to chodí“; druhá možnost spočívá ve snaze v tomto „nevýhodném“ jednání pokračovat – postupu, jenž bychom v souvislosti s Lévinasem mohli označit za etický, neboť jde o důsledek

trvajícího vědomí odpovědnosti za druhé, potažmo za svět, jehož jsme součástí. Čím více se v naší společnosti bude projevovat působení manipulace, tím těžší bude tento postoj k druhým držet. Nejde však pouze o zoufalé a nevýhodné podřizování. Jde o nabízení blízkosti, které není marné právě proto, že ještě existují lidé, kteří na toto volání odpoví. A není vyloučeno, že půjde o mnohé „vyhlášené manipulátory“, kteří zřejmě ne hned, ale poznají, že existuje zmíněná třetí cesta – nemusíme být pouze obětí nebo manipulátorem, stejně tak můžeme být prostě člověkem, který se nemusí podřizovat aby mohl cítit odpovědnost za druhé a jednat podle toho – člověkem, jehož cílem je skutečná blízkost s druhými. Z definice je to ostatně jeden z mála cílů, k němuž potřebujeme druhého, kterého nedosáhneme užitím manipulace. Podobně jako nebudeme rozprávět v každém rozhovoru, nemusíme ani každému nabízet svou blízkost. Přesto rozhodně není zbytečné takovou nabídku učinit, a to i přes riziko, že nás budou mnozí považovat za „naivy“, nebo poněkud paradoxně, za manipulátory. Descartes v poněkud jiném kontextu píše: "...je rozvážné nikdy nedůvěřovat bezvýhradně těm, kdo nás byt' jednou podvedli"⁶⁰. To je bezpochyby pravda, ale jeden takový „podvod“ může být důsledkem přijetí „současného stavu“, které svědčí pouze o tom, že se daná osoba pouze „přizpůsobila současným podmínkám“, zatímco jejím takto nedosažitelným cílem zůstává skutečná blízkost s druhým. Může se přihodit, že náhle budeme stát před rozhodnutím, zda chceme být „rozvážní“ nebo „skutečně odpovědní“. Pro Lévinase by zřejmě nešlo o otázku co chceme, ale co musíme. My však můžeme být opatrnější a skutečně nedůvěřovat každému. Není důvod, být za každou cenu obětí a podřizovat se. Klíčem k našemu odpovědnému fungování v reálném světě by však měl být základní respekt k druhému jako svébytné bytosti. Tento postoj by vždy měl být přítomen alespoň na pozadí našeho jednání, i v okamžiku, kdy se uchýlíme k použití

⁶⁰ Descartes, René; *Meditace o první filosofii*; Praha: Oikoymenh, 2003 (str. 23)

manipulace. Tato manipulace by neměla druhému vyloženě škodit. Ostatně právě negativní důsledky manipulace pro druhého jsou tím, co jej nejčastěji upozorní na to, že byla použita. Gloria Beck hovoří o tom, že na zkušeného rétorika nikdy nesmí padnout stín podezření. Jenže zkušený rétorik je stejně neodpovědný, jako ten, kdo se nechá „chytit při činu“. Oba svým počínáním dávají zapravdu těm, kteří nás nabádají k užívání manipulace; oba daného manipulanta utvrzují v dojmu, že žijeme ve světě, kde je skutečně možné (či dokonce nutné) mít odpovědnost pouze za sebe. Důsledkem pak může být to, že náš svět zase bude o něco podobnější světu individuálních cílů. Odhalená manipulace pomáhá tento svět vytvářet.

Záměrem autora této práce však není objevit manipulaci, která nikdy nebude odhalena a zároveň přinese prospěch manipulátorovi. Jeho cílem ostatně není ani k ničemu nabádat, neboť, jak jsme ukázali, návodů máme v naší společnosti dost. Jde pouze o snahu popsat svět, v němž žijeme, z několika velmi omezených úhlů pohledu a nechat případné čtenáře rozhodnout, ke kterému z nich se spíše přikloní. Svět komunikace je však dostatečně rozmanitý na to, aby si vybrali, případně se drželi svého vlastního přístupu k rozhovoru jako místu setkání s druhým.

Použitá literatura (řazeno dle abecedy)

- Beck, Gloria: *Zakázaná rétorika – 30 manipulativních technik*, Praha: Grada, 2007
- Bocelková, Eva; Červenka, Jan: *Podle sebe soudím tebe?: Porovnání míry extraverze posuzovatele a jeho odhadu extraverze u druhých*; Seminární práce pro předmět Metody sociální psychologie – Praha: FF UK, 2007
- Blackmore, Susan: *Teorie memů (Kultura a její evoluce)*; Praha: Portál, 2001
- Dawkins, Richard: *Sobecký gen*, Praha: Mladá fronta, 1998
- Descartes, René: *Meditace o první filosofii*; Praha: Oikoymenh, 2003
- Hartl, Pavel; Hartlová, Helena: *Psychologický slovník*, Praha: Portál, 2000
- Kolektiv autorů: *Akademický slovník cizích slov (I. a II. Díl)*, Praha: Academia, 1995
- Křivohlavý, Jaro.: *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*, Praha: Svoboda, 1988
- Křivohlavý, Jaro: *Pozitivní psychologie: radost, naděje, odpouštění, smířování, překonávání negativních emocí*, Praha: Portál, 2004
- Lévinas, Emmanuel.: *Etika a nekonečno* (překlad: V. Dvořáková a M. Reichert), Praha: Oikoymenh, 1994
- Maddux, Robert B.: *Jak vést úspěšná jednání: Rozvoj filosofie zisku, 8 závažných chyb, 6 základních kroků k profesionální technice jednání*, Praha: Linde, 1994
- Rejzek, Jiří., *Český etymologický slovník*, Praha: Leda, 2001
- Ridley, Matt: *Červená Královna: sexualita a vývoj lidské přirozenosti*, Praha: Mladá fronta, 1999
- Rushkoff, Douglas.: *Manipulativní nátlak: proč tak snadno uposlechneme druhé*, Hradec Králové: Konfrontace, 2002
- Sokol, Jan: *Filosofická antropologie – Člověk jako osoba*, Praha: Portál, 2002
- Sokol, Jan: *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*, Praha: Vyšehrad, 2004
- Tondl, Ladislav: *Dialog (Sémiotické rozměry a rozhraní dialogu)*, Praha: Filosofia, 1997
- Vybíral, Zbyněk: *Psychologie komunikace*, Praha: Portál, 2005

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 13.9.2008

.....
podpis